

NACRT ZA PRISTUP KULTURNOJ POVIJESTI PRVOGA SVJETSKOG RATA IZ HRVATSKE PERSPEKTIVE

Filip Hameršak

KULTURNA POVIJEST I KULTURNO PAMĆENJE – PREKLAPANJA I RAZILAŽENJA

Prema namjeri organizatora, glavna tema Dana Hvarškoga kazališta održanih 2014. bila je Prvi svjetski rat u kulturnom pamćenju, a izlaganje koje u bitno proširenoj inačici i uz nešto izmijenjeni naslov upravo počinjete čitati trebalo je otvoriti radni dio skupa. Zacijelo nije potrebno istaknuti da se – žanrovski gledano – uvodnim izlaganjem obično teži dati jedan sintetski pregled, više ili manje poticajni sažetak svega prethodno objavljenoga o danoj temi, ili pak potanje definirati nosive pojmove, postavljajući tako solidniji okvir za daljnju raspravu. Odredivši se kao nacrt, štoviše kao nacrt za pristup, ovaj prilog znatno je skromnije zamišljen. Temeljna mu namjera nije postaviti jedan optimalni, ali niti razmotriti više komplementarnih teorijsko-metodoloških interpretativnih obrazaca, već ponajprije skrenuti pozornost na pojedine zanemarene sastavnice stvarnoga povijesnog zbivanja, uključujući naročito njegove refleksije u književnosti.

Uzmemo li ih u obzir, postoje izgledi i da bi se pojedini književnopovijesni dosezi mogli prikazati u nešto drukčijem svjetlu.

Govorimo li, naime, o pojmu kulturnoga pamćenja, može mu se, dakako, prići iz raznih nacionalnih, strukovnih pa i uopće intelektualnih tradicija, u širem ili užem smislu, primjenjujući ga na praktički sveobuhvatno shvaćenu »materijalnu« i »duhovnu« kulturu, ili pridržavajući ga za pojedine razine, pri čem će neizbježno doći do preklapanja, a ponegdje i zbrke.

Na jednoj strani kulturna se povijest tako oduvijek teško mogla razgraničiti od političke i društvene povijesti, ali i od povijesti umjetnosti te povijesti književnosti, čak i kada se k tomu još nije moralo računati na – recimo – povijesnu sociologiju i povijesnu antropologiju.¹ Na drugoj strani, sveopća težnja k disciplinarnoj konvergenciji već je desetljećima zamjetna čak i u vojnoj te u pravnoj povijesti, koje se – ustrojbeno gledano – uglavnom nisu poučavale na filozofskim odnosno društveno-humanističkim fakultetima.² Kategorija struke, s njezinim strogim kvalifikacijskim stupnjevima, stoga je danas u znatnoj mjeri zamijenjena propusnijom kategorijom predmetnoga područja, pa se uz i u nas prisutne kulturalne,

¹ Riječ »povijest« i njezine izvedenice u tekstu pretežno rabim u značenju koje za dio hrvatskih autora ima riječ »historija«, dakle kao više ili manje sustavno bavljenje određenim sastavnicama prošlosti. Usp. Zrinka Nikolić Jakus, *Uvod u studij povijesti. Historiografski praktikum*, Leykam International, Zagreb, 2008., str. 7-8. Ulomke na stranim jezicima preveo sam na hrvatski, zadržavši poneku izvornu riječ gdje mi se to činilo potrebnim.

² Primjerice, na tomu tragu još se Marko Kostrenčić, prvi profesor na zagrebačkoj katedri za hrvatsku pravnu povijest, osvrnuo na treći sveščić Mažuranićevih *Prinosa*: »Ovako široko zasnovan rječnik odgovara potpuno širokom poimanju prava i pravne povijesti, jer ćemo onda samo doći do znatnijih zaključaka u tom predmetu, ako u pravu uvijek gledamo fenomen kulturni i socijalni.« Marko Kostrenčić, »Vladimir Mažuranić: Prinosi za hrv. pravno-povijesni rječnik«, *Mjesečnik Pravničkoga društva u Zagrebu*, XXXIX/1913., knj. I, br. 5, str. 484. Da ne ulazim u daljnja nabranja, i povijest pravne kulture i kulturna povijest ratovanja danas su predstavljene respektabilnim korpusom znanstvenih radova.

hrvatske i rodne studije u svijetu već dulje govori o, primjerice, ratnim te habsburškim studijima, a povrh dobro znane interdisciplinarnosti, uvedeni su pojmovi transdisciplinarnosti pa i postdisciplinarnosti.³

Usporedno, u pojedinim strukama sve je veća pozornost bila pridavana autorefleksivnim nagnućima, također s postupnim brisanjem granica. Teorija povijesti, teorija književnosti, teorija jezika, teorija društva, teorija umjetnosti pa i teorija kulture naposljetku su se uvelike prožele u raznolik korpus tekstova nerijetko nazivan samo teorijom kao takvom, s, nažalost, umnogome nedorečenim odnosom prema starijoj filozofskoj baštini a i novijim epistemološkim shvaćanjima.⁴ Naravno, u takvom okruženju još je teže objasniti što se sve pod kulturnom poviješću može podrazumijevati, pa čak i to ima li o njoj i dalje smisla govoriti.

Primjerice, prema mišljenju Billa Schwarz, autora jednoga od sustavnijih kraćih pregleda (1999.)⁵ kulturna povijest (*cultural history*) zapravo se u samo središte historiografskih nastojanja smjestila još u doba prosvjetiteljstva, jer je u mnoštvu djela o usponu i padu pojedinih

³ Iscrpnije npr. Filip Hameršak, *Tamna strana Marsa. Hrvatska autobiografija i Prvi svjetski rat*, Naklada Ljevak d. o. o., Zagreb, 2013., str. 16-18.

⁴ Op. cit., str. 32-52.

⁵ Bill Schwarz, »Cultural History«, u: *Encyclopaedia of Historians and Historical Writing*, sv. 1, Fitzroy Dearborn, London – Chicago, 1999., str. 277-279. S dodatkom imena poput Maxa Webera, Mihaila Bahtina i Norberta Eliasa, povijest kulturne povijesti slično prikazuje i Peter Burke, *Što je kulturna povijest?*, Izdanja Antibarbarus, Zagreb, 2006., str. 11-30. Od recentnih hrvatskih radova, pregled nekih koncepcija kulturne povijesti daje Dinko Župan, »Od Burckhardtove kulturne povijesti do nove kulturne povijesti pa natrag«, u: *Josip Matasović i paradigma kulturne povijesti*, Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje i dr., Slavonski Brod – Zagreb, 2013., str. 19-30, a u knjizi Zrinke Blažević, *Prevođenje povijesti. Teorijski obrati i suvremena historijska znanost*, Srednja Europa, Zagreb, 2014., str. 25-93 prikupljeni su, dijelom i prerađeni njezini članci o tzv. lingvističkom i tzv. kulturnom obratu te interdisciplinarnosti, transdisciplinarnosti i suvremenim teorijama kulture. Oba hrvatska rada korisna su i kao polazni bibliografski pregledi.

»civilizacija« glavna mjera bila upravo ona »visoke kulturne razine«. Takva su shvaćanja najjasnije došla do izražaja u radovima Jacoba Burckhardta, a širu im je osnovu pružila Hegelova filozofija povijesti. Tijekom 20. stoljeća, međutim, predmet kulturnopovijesnoga zanimanja u bitnom je proširen – namjesto intelektualne i umjetničke djelatnosti malobrojne izobražene elite, relevantan je, riječima Raymonda Williamsa,⁶ postao cjelokupan način života, uključujući jezik (naravno, s književnošću), predočivanje i simboliku uopće. U tom kontekstu kulturno pamćenje (Schwarz rabi riječ *memory*) obuhvaća cijeli spektar više ili manje refleksivnih odnosa prema prošlosti, smještenih i u javnu i u privatnu sferu, bez obzira na eventualnu profesionalnu pripadnost pojedinca, i uz – tomu ćemo se još vratiti – latentnu mogućnost da u se gotovo borgovski asimilira i samu historiografsku djelatnost.⁷

Razumljivo, s obzirom na širinu ponuđenih određenja kulture i njezine povijesti, metodološki je eklekticizam – nastavlja Schwarz – postao gotovo nasušnom potrebom, pri čem se u odnosu na stariju hegelovsku težnju k zahvatu totaliteta mogu razaznati veći ili manji utjecaji raznih misaonih struja.

Svjestan da se upušta u shematsko pojednostavljenje, Schwarz pritom na prvom mjestu izdvaja Nietzscheovu, a potom i Foucaultovu kritiku europskoga racionalizma i vjere u napredak čovječanstva. Slijede sociološko proučavanje kolektivnih mentaliteta (Durkheim i Mauss), na koje se 1920-ih i 1930-ih nadovezuju povjesničari oko časopisa *Annales*, te nešto kasniji spoj strukturalne sociologije i strukturalne lingvistike, naročito u

⁶ Izbor Williamsovih riječi ovdje nije slučajna jer kolegiji koje je Schwarz predavao tijekom svoje akademske karijere nisu nosili naziv kulturna povijest već kulturalni studiji. O njima kao pluralnom području te o kulturi kao »kišobranskom terminu« vidjeti stoga Dean Duda, *Kulturalni studiji. Ishodišta i problemi*, AGM, Zagreb, 2002., str. 7-16, passim.

⁷ Borg – naziv iz svijeta *Zvezdanih staza* za moćnu rasu izvanzemaljskih kiborga koja se širi prisilnom »asimilacijom« pripadnika drugih vrsta u svoj »kolektiv«; otpor joj je zaludan.

Levy-Straussovima. Zajednička bi im crta svima bila što veliku važnost pridaju nesvjesnim kulturalnim obrascima.

Gledište prema kojemu kultura nije posljedak urođenih sposobnosti nadarenih, iznimnih pojedinaca, već društvenih i povijesnih konvencija – nastavlja Schwarz – nije u matici povijesne struke naišlo na oduševljeni prihvata, ali ostavilo je vidljivoga traga, što donekle vrijedi i za post-strukturalizam, odnosno za raznovrsna stajališta obuhvaćena ne uvijek proničnom egidom tzv. lingvističkoga obrata. Opet, Diltheyevo zauzimanje za empatijsko razumijevanje (*verstehen*) također je jedno od ishodišta, kao i kvalitativna sociologija uopće, i kulturalna antropologija u izvedbi Clifforda Geertza, a nije zaboraviti ni utjecaj Freudove psihoanalize.

Općenito, zaključuje Schwarz, pojačani interes za jezik, maštu i simbole uopće, uz propitivanje ljudskih spoznajnih mogućnosti i subjektivnosti kao takve, posljednjih je desetljeća 20. stoljeća doveo do porasta zanimanja za kulturnu povijest, pri čem je u historiografiji došlo do napuštanja hegelovskih pojmova o totalitetu, ali i do odmaka od ishodišnih, pozitivističkih shvaćanja – umjesto prema »središtu«, pozornost je pritom usmjerena prema »rubu« (margini i marginalcima), na »mikro« umjesto na »makro« razinu, na oblikotvorne ili simboličke veze a ne na strogo shvaćeni kauzalitet. No, kritičkom propitivanju pritom nije podvrgnut tek odabir primjerenih istraživačkih tema, već i način njihove obrade, jer i sami se historiografski tekstovi mogu promatrati kao jezične, kulturno uvjetovane, »diskurzivne« ili čak »poetičke« tvorbe, čime je, dakako, otvoren cijeli niz nerijetko i burnih rasprava o njihovoj spoznajnoj vrijednosti.⁸

⁸ Ukratko usp. npr. Zdenka Janeković Römer, »Povijesna spoznaja i metodologija povijesti u postmoderni«, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, XXXII–XXXIII/1999.–2000., str. 203–220 te Mirjana Gross, »O historiografiji posljednjih trideset godina«, *Časopis za suvremenu povijest*, XXXVIII/2006., br. 2, str. 592–599 i napose Gross, »Dekonstrukcija historije ili svijet bez prošlosti«, *Historijski zbornik*, LXII/2009., br. 1, str. 165–194.

Za razliku od Schwarza, koji se raščlanjujući više intelektualnih silnica pretežno sustegao od decidiranoga uopćivanja, Zrinka Blažević (2013. – 2014.)⁹ napominje da je u drugoj polovici 19. stoljeća kulturna povijest (izvornik: kulturna historija) bila »submisivna *ancilla* političke«, a potom, od 1930-ih, i društvene povijesti (izvornik: socijalne historije). U prvoj etapi, nastavlja, »njezina je uloga bila ograničena na izučavanje estetskih izričaja kolektivnih kreativnih potencijala nacionalnog bića«, a za prevlasti »socijalnohistorijske paradigme smatrana [je] tek epifenomenom marksistički poimane superstrukture ili pak subjektivnom refleksijom objektivnih struktura socijalnih odnosa koji dubinski determiniraju samu bit povijesnog procesa.« Prema toj autorici, svojevrsni kompleks inferiornosti potaknuo je kulturnopovijesnu struku da s entuzijazmom prigrli epistemološke postavke lingvističkoga obrata, izgradivši svoj »emancipacijski program« na pantekstualističkim osnovama, koje su – među ostalim – značile dokinuće »dominacije referencijalne filozofije jezika«.¹⁰

Najvažnija posljedica bila bi pritom »premissa da je prošla stvarnost diskurzivna konstrukcija dostupna jedino u formi znakova, skripti i semiotičkih kodova koji rekurzivno kreiraju ne samo mogućnosti vlastita razumijevanja nego i uvjete vlastite proizvodnje.« Kako na istim stranicama kaže Blažević, usredotočivši se na »interpretativnu analizu složenih značenjskih sustava na principu semiotičkoga poimanja kulture«, kulturna se povijest na taj način slavodobitno izborila za »autonomiju kulturnoga polja«, preuzimajući od kraja 1980-ih čak i »dominantnu poziciju unutar historijske znanosti«.

Neovisno o tomu složimo li se s iznesenom tvrdnjom o stvarnoj dominaciji tako shvaćene kulturne povijesti, određena teorijska presezanja s implikacijama krajnjega spoznajnoga skepticizma pa i relativizma, ne samo u društveno-humanističkim već i u tzv. egzaktnim znanostima, nisu

⁹ Blažević, »Povratak potisnutog: kulturna historija nakon lingvističkoga obrata«, u: op. cit., str. 81-93.

¹⁰ Op. cit., str. 81-83.

nimalo sporna, ali prisutno je i ublažavanje pojedinih zaoštrenih teza, s čim se u vezi promovira i nova krovna oznaka, ona postpoststrukturalizma.¹¹

Kako sam drugdje već izložio, smislenima cijenim mnoga upozorenja proizašla iz »pantekstualističke« teorijske sfere, ali ne i njihove krajnje ishode, napose deklarirano potpuno napuštanje »referencijalne filozofije jezika«. Na kraju krajeva, na zbiljske referente, »iskustveni repertoar« i »stvarnosni leksik«,¹² počesto nailazimo i u »punokrvnoj«, tzv. fikcionalnoj književnosti, koja je k tomu uz određenu sociokulturnu sredinu najčešće vezana posredstvom autora, iako je, dakako, možemo čitati i kao da nas se to ne tiče.¹³ S obzirom na to, prema mojemu mišljenju, opravdano je i dalje govoriti o spoznajnoj vrijednosti književnih tekstova, ako već ne izravnoj,¹⁴ a ono barem posrednoj, primjerice u statusu izvora za spoznajno još uvijek orijentiranu kulturnu ili društvenu povijest.¹⁵

Za razliku od pojedinih »imperijalistički« nastrojenih teoretičara, Peter Burke (2004. – 2006.), koji je ujedno, ako ne i u većoj mjeri, poticajan praktičar kulturne povijesti, sklon je tako tzv. kulturalni obrat uočiti i »u političkoj znanosti, geografiji, ekonomiji, psihologiji, antropologiji i »kulturalnim studijima«,¹⁶ no opisuje ga ponajprije kao pomak od ustaljenih pogleda na tobože univerzalni racionalan izbor prema zanimanju za promjenjive vrijednosti kojima se pojedine grupe vode u različitim prostornim i vremenskim okvirima. I u njegovu razumijevanju zajednički je temelj

¹¹ Npr. Blažević, op. cit., str. 84-89.

¹² Za oba sklopa vidjeti još Viktor Žmegač, *Književnost i zbilja*, Školska knjiga, Zagreb, 1982., str. 97.

¹³ Naime – kako se voli reći – nema za to nadležnoga policajca. Ali, što bi nam, primjerice, *Doživljaji dobrog vojaka Švejka* uopće mogli značiti kada ne bismo baš ništa znali o Prvom svjetskom ratu, Austro-Ugarskoj i položaju čeških zemalja u njoj?

¹⁴ Usp. npr. Milivoj Solar, *Teorija književnosti*, Školska knjiga, Zagreb, 1994., str. 16 (16. izdanje).

¹⁵ Hameršak, op. cit., str. 100, passim.

¹⁶ Burke, op. cit., str. 11.

kulturnih povjesničara »zaokupljenost simboličkim i njegovom interpretacijom«, ali ta nipošto nije nekakav povlašteni, carski put u historiografiju, još manje u dekonstrukciju ili destrukciju njezine spoznajne vrijednosti, već jedan od ravnopravnih, komplementarnih pristupa: »Kulturalna povijest hlača, primjerice, razlikovat će se od ekonomske povijesti istog predmeta, kao što se kulturalna povijest parlamenta razlikuje od političke povijesti takve institucije.«¹⁷

U tomu šarolikomu okruženju, jedan dio za nas relevantnoga bavljenja kulturnim pamćenjem – inače u hrvatskoj historiografskoj literaturi najprisutniji – nadovezuje se na pojmovlje vezano uz ishodišno sociološko proučavanje tzv. kulture sjećanja. Prema Janu Assmannu (1992.; kultura sjećanja uvriježeni je prijevod njegova sklopa *das kulturelle Gedächtnis*, u engleskom *cultural memory*), nasuprot mnemotehnici, umijeću pamćenja, za kulturu sjećanja bitna je društvena obveza – više ili manje eksplicitno, a kao određenje vlastita identiteta, svaka grupa sebi postavlja pitanje »što ne smijemo zaboraviti?«.¹⁸

Predmet tako shvaćene kulture sjećanja jest ono »sjećanje koje stvara zajednicu« uspostavom određenoga odnosa prema prošlosti, a radi izgradnje na određeni način zamišljene budućnosti. S tim je blisko povezana i već dotaknuta spoznaja kako ni pamćenje ni sjećanje nisu jednostavno preslikavanje doživljenoga, već kompleksni proces u kojemu se ponešto (ili mnogo toga) zaboravlja, potiskuje pa i izmišlja, bilo na osobnoj, bilo na društvenoj razini. Sustavnije zanimanje za nj, na tragu kritike historicizma, ali i one Freudovih te Bergsonovih postavki, javilo se početkom 20. stoljeća, posebice u tekstovima Mauricea Halbwachsa.¹⁹ Halbwachs je, polazeći od Durkheimova pojma kolektivne svijesti, upozorio na društvenu

¹⁷ Op. cit., str. 13.

¹⁸ Jan Assmann, »Kultura sjećanja«, u: *Kultura pamćenja i historija*, Golden marketing – Tehnička knjiga, Zagreb, 2006., str. 47-48.

¹⁹ Maja Brkljačić i Sandra Prlenda, »Zašto pamćenje i sjećanje«, u: *ibid.*, str. 9.

uvjetovanost individualnoga pamćenja: »Čovjek stječe pamćenje tek u procesu socijalizacije. [...] Uspomene, čak i najosobnije, nastaju samo kroz komunikaciju i interakciju u okviru društvenih grupa. [...] S druge strane, da bi događaj nastavio živjeti u grupnom sjećanju, mora biti obogaćen smislom važne istine.«²⁰

Riječ je, dakle, o istini ili »istini« – kako to formulira Assmann – bitnoj za samopoimanje zajednice,²¹ koja, prema novijem sažetku Tihomira Cipeka (2007.), ima dvojnu ulogu: onu društvene integracije (kao spona prošlosti, sadašnjosti i budućnosti, npr. kroz počast zaslužnima, promicanje uzora, proizvodnju zajedničkoga nasljeđa pa i tzv. borbu za bolju prošlost), ali i društvene diferencijacije (kao konstrukcija »našega« i »njihovoga«, odnosno dihotomije Mi/Oni, posljedično i Prijatelj/Neprijatelj).²²

Kako se može naslutiti, obje su te uloge čvrsto povezane s političkim stajalištima, točnije sa selektivnim korištenjem kulturnoga pamćenja radi legitimacije vlastitoga i delegitimacije protivničkoga – »vlada onaj koji oblikuje službenu kulturu sjećanja« (i obratno).²³

Prema Maji Brkljačić i Sandri Prlendi, među povjesničarima, međutim, te su postavke izraženije zastupljene tek od 1970-ih, kada se kao novi predmeti historiografskih istraživanja pojavljuju: »spomenici i uz njih vezani rituali, obljetnice, promjene kalendara značajnih datuma, muzejski postavi, groblja, arhivi, vizualni identitet koji se poziva na prošlost, povijesni romani, filmovi, obnovljene tradicije, izmišljene tradicije [...] – sve različiti mediji politički motivirane komunikacije sadašnjosti s nestalim

²⁰ Assmann, op. cit., str. 52-53.

²¹ Op. cit., str. 47.

²² Tihomir Cipek, »Kultura sjećanja i politika nacionalnih identiteta«, 1918. *Kultura sjećanja. Povijesni lomovi i svladavanje prošlosti*, Disput, Zagreb, 2007., str. 7-8.

²³ Op. cit., str. 8-9. Temi se, naravno, može pristupiti i s drukčijih polazišta. Općenito usp. npr. Sulejman Bosto, »Teorije sjećanja«, u: 1918. *Kultura sjećanja*, str. 27-41 te Paul Connerton, *Kako se društva sjećaju*, Izdanja Antibarbarus, Zagreb, 2004.

svijetom.«²⁴ Primjerice, vezano uz Prvi svjetski rat, samo na engleskom govornom području postoji tako cijelo mnoštvo naslova posvećenih nekomu od brojnih vidova te promjenjive kulture sjećanja (*memory*).

Metodološki gledano, međutim, zacijelo nije sasvim svejedno pristupa li se, primjerice, »mjestima sjećanja« (*lieux de mémoire*), dakle nečemu materijalno više-manje opipljivom, ili nečemu znatno fluidnijem, poput »tradicije«, »nasljeđa« i kulturalnih predodžbi uopće. Kao prvo – natuknuto je već – specifična, politički pa i sociokulturno uvjetovana kultura sjećanja nešto je što može prožimati ne samo pojedine znanstvenike, nego i cijele nacionalne historiografije. Kao drugo, nameće se pitanje, nije li pomalo preuzetno – čak svojevrstan odjek spomenute hegelijanske spoznajne hiperambicioznosti – pokušati u knjizi ili dvije obuhvatiti odnos milijunske grupe ljudi prema nekom povijesnom fenomenu?

PREMA DEMITOLOGIZACIJI KULTURNOG PAMĆENJA

Naime, već i sasvim zdravorazumski gledano, to što je »službena kultura sjećanja« na Prvi svjetski rat bila oblikovana u određenom smjeru ne znači da je uza nj pristajala i većina stanovnika pod određenom javnom vlašću. Njihova osobna, javno neizrečena iskustva mogla su se bitno razlikovati, sudimo li – recimo – čak i prema iskustvu života u kasnijim totalitarnim porecima. Izvore za takvo što obično je nešto teže pronaći, ali opis neke kulture zacijelo ne bi trebao zastati na pojavnostima.

Doista, nasuprot razmjerno trajnom istraživačkom naglasku na nadosobnim i neosobnim kulturnim obrascima, diskurzivnim strukturama i sl. zadnjih se godina ponovno suprotstavljaju pristupi posvećeni »povijesnim

²⁴ Brkljačić i Prlenda, op. cit., str. 10-11.

aktantima«,²⁵ pa i sve izraženija upozorenja kako bi nakon raznih »obrata« trebalo posegnuti i za onim biografskim, zamišljenim kao povratak u društvenim i humanističkim znanostima zanemarenom empatijskom proučavanju individuuma.²⁶

U tom smislu poučna je recepcija inače zanimljive knjige Gergelyja Romsicsa (2004.–2006.),²⁷ posvećene memoarskim tekstovima pripadnika bivše austro-ugarske, dualističke elite. Služeći se, među ostalim, Halbwachsovom terminologijom, sve u njima prisutne predodžbe o uzrocima propasti Monarhije razvrstao je on na svega tri lyotardovske velike pripovijesti (*master narratives*), naime na onu carskoga ili staroautrijskoga, onu mađarskoga te onu austro-njemačkoga ili novoautrijskoga predznaka. Nesklon tradicionalnom historiografskom razumijevanju (*verstehen*), kako kaže, umjesto da piše o »zbilji« (*reality*), odlučio je raščlaniti fikcionalne predodžbe o njoj (*fictional representations of reality*). Stoga ga nije zanimala veća ili manja »istinitost« (*truth content*) pojedinih memoara, nego njihova društveno uvjetovana »fiktionalnost« (*socially conditioned fiction*), naročito s obzirom na proučavanje mentaliteta (*study of mentalities*), odnosno ideoloških i vrijednosnih obrazaca (*ideological and value canons*).²⁸

Na tomu temelju, prema Romsicsevu zaključku, u njegovoj knjizi: »pokazano je da se ti tekstovi ravnaju po elementima kolektivnoga pamćenja koji uvjetuju političke i sociološke poglede individualnih autora.

²⁵ Blažević, »Povratak potisnutog: kulturna historija nakon lingvističkog obrata«, u: op. cit., str. 84-92.

²⁶ Usp. npr. Franco Ferrarotti, *On the Science of Uncertainty. The Biographical Method in Social Research*, Lexington Books, Lanham–Boulder–New York–Toronto–Oxford, 2005. i zbornik *The Turn to Biographical Methods in Social Science*, Routledge, London–New York, 2005. (prvo izdanje 2000.).

²⁷ Gergely Romsics, *Myth and Remembrance. The Dissolution of the Habsburg Empire in the Memoir Literature of the Austro-Hungarian Political Elite*, Intitute of Habsburg History – Center for Hungarian Studies and Publications, Boulder–Wayne–Budapest, 2006. (prvotno izdanje 2004.).

²⁸ Op. cit., str. viii, 142, 147.

Poradi toga, memoari nisu bili proučeni kao proizvod pojedinca, već kao kolektivni društveni tekstovi, sjedinjeni u analitičkom postupku [...] Ako se može pokazati da fikcijski alati uvjetuju pripovijedanje, i da te alate pojedini autori rabe u skladu s grupnim normama i očekivanjima, krajnji proizvod, memoarske tekstove, možemo objasniti u većoj mjeri nego da ih jednostavno uzmemo kao proizvod individualnoga pamćenja.«²⁹

Uza sve zaslužene pohvale, takav pristup – izvorišta njegova nadahnuća ocrtali smo, dakle, u prethodnom izlaganju – obrađenim memoarima kao »fiktionalnim tekstovima« odnosno »fiktionalnim predodžbama o zbilji«, u kojemu su konkretne osobe i njihova specifična djelatnost (*agency*) stavljani na stranu, zbog svoje je spoznajno-metodološke lagodnosti izazvao i nezadovoljstvo nekih prikazivača.³⁰ Tomu bih dometnuo da nije sasvim jasno zašto bi proučavanje »fiktionalnih predodžbi« o nekoj »zbilji« u metodološkom pogledu bilo bitno manje suspektno od »izravnoga« proučavanja same te »zbilje«. ³¹ Naposljetku, kulturno, grupno ili kolektivno pamćenje, nema sumnje, uporabiva su analitička kategorija, no autobiografski (i uopće književni) tekstovi njegov su dio, tek iznimno posljedica, na isti način na koji grupa ili grupne norme ne postoje bez pojedinaca, iako uvjetno govoreći neki pojedinci mogu biti njihov »proizvod«.

²⁹ Op. cit., str. 140-141.

³⁰ »Romsicseva knjiga na zadovoljavajući način obrađuje ono čime se bavi, ali to čime se bavi zasigurno nije dovoljno.« Laurence Cole, »Gergely Romsics: Myth and Remembrance: The Dissolution of the Habsburg Empire in the Memoir Literature of the Austro-Hungarian Political Elite«, *American Historical Review*, CXII/2007., br. 5, str. 1636-1637. Slično i Cynthia Paces, »Romsics, Gergely. Myth and Remembrance: The Dissolution of the Habsburg Empire in the Memoir Literature of the Austro-Hungarian Political Elite«, *Austrian History Yearbook*, XXXIX/2008., str. 217-218.

³¹ Na tomu tragu valja spomenuti i upozorenje Davora Dukića o ograničenosti dosadašnjih imagoloških nastojanja, napose u svjetlu zanemarivanja »spoznajne i referencijalne dimenzije imagotipskih predodžbi te imagotipskih potencijala činjeničnih iskaza«. Dukić, »Predgovor: o imagologiji«, u: *Kako vidimo strane zemlje. Uvod u imagologiju*, Srednja Europa, Zagreb, 2009., str. 22.

Nešto starija pak knjiga Paula Fussella (1975.)³² o utjecaju Prvoga svjetskog rata na suvremeno kulturno pamćenje imala je svojedobno daleko veći, gotovo prevratnički odjek. Svoj cilj autor je odredio kao prikaz »britanskoga doživljaja zapadnoga bojišta 1914. – 1918., napose nekih književnih postupaka kojima je ono zapamćeno, konvencionalizirano i mitologizirano«. Prema Fussellu, naime, »tijek i ikonografija Velikoga rata pokazale [su se] ključnim političkim, retoričkim i umjetničkim odrednicama kasnijih zbivanja«.³³

Kritika njegovih dalekosežnih zaključaka isprva i nije bila toliko izražena, ali s vremenom se pojačala. Još Alfred Rowse i Alastair Thompson zamjerili su mu, među ostalim, apriorni pristup ratu kao apsurdnoj katastrofi bez uzroka, uz ignoriranje svih onih (zapravo, prema njihovu mišljenju, većine stanovništva, ali i književnika) koji su vjerovali u ratne ciljeve i u potrebu da se poteškoće izdrže.³⁴ U recentnijem osvrtu Leonarda V. Smitha uočeno je pak kako samo kulturno pamćenje Fussell tretira kao nešto apsolutno, neprijeporno zadano u okviru tekstova visoke kulture, a ne kao proizvod složenoga međudjelovanja kulturnih, političkih, gospodarskih i društvenih čimbenika. Kao veteran Drugoga svjetskog rata, Fussell je – naslućuje Smith – neprimjereno poopćio i svoja iskustva, citirajući sjećanja »običnih ljudi« krajnje sporadično, kao potvrdu vlastitih životnih shvaćanja o uzaludnosti rata i nesavršenosti vojne hijerarhije, umjesto kao kompleksni izvor koji valja nepristrano vrednovati. Prema Smithovu zaključku, izraženom s osloncem na Northropa Fryea i Haydena Whitea,

³² Paul Fussell, *The Great War and Modern Memory*, Oxford University Press, Oxford–New York 2000. (prvo izdanje 1975.).

³³ Op. cit., str. IX-X.

³⁴ Alfred L. Rowse, »The Great War and Modern Memory«, *History Today*, XXVI/1976., br. 4, str. 269-270 i Alastair Thompson, »The Great War and Modern Memory«. *Out of Battle. The First World War in Fiction*, *English Studies*, LX/1979., br. 3, str. 324-329.

glavni je stoga Fussellov propust nametanje »tragičke metanaracije« bitno šarolikijoj zbilji.³⁵

Znatno proširivši zahvat, drukčijim je putem pošao Samuel Hynes u nešto novijoj knjizi (1990.)³⁶ koja je izrijekom zamišljena kao britanska kulturna povijest Prvoga svjetskog rata – točnije, kao opis promjena što ih je rat izazvao ne samo u doživljavanju rata, nego i u pogledu na svijet, odnosno u široko shvaćenoj kulturi. Upravo osjećaj radikalnoga diskontinuiteta s prošlošću – drži Hynes – bit je onoga što naziva mitom o ratu. Pri tom se, međutim, ne misli na nekakvo krivotvorenje zbilje, već na njezinu zamišljenu inačicu, skup stajališta ili opću pripovijest, narativ (*narrative*) o ratu koji se doživljava kao istinit.³⁷

Konstrukcija te pripovijesti počela je još za rata – nasuprot službenom gledištu – i trajno se uobličila potkraj 1920-ih, a prema Hynesu mogla bi se ovako sažeti: »Naraštaj nevinih mladih ljudi, glava napunjenih apstrakcijama poput Časti, Slave i Engleske, otišao je u rat da svijet učini sigurnim za demokraciju. Poklani su u glupim bitkama koje su planirali glupi generali. Preživjeli su bili šokirani, razočarani i ogorčeni svojim ratnim iskustvima, shvativši da njihovi stvarni neprijatelji nisu bili Nijemci, već starci kod kuće koji su im lagali. Odbacivši vrijednosti društva što ih je bilo poslalo u rat, svoj su naraštaj odvojili od prošlosti i vlastite kulturne baštine.«³⁸

Međutim, proces nastanka toga mita – dionikom mu je, očito, i Fussellova knjiga – nije bio nimalo jednostavan. Primjerice, upozorava Hynes, i u samom Ujedinjenom Kraljevstvu za jedne je izbijanje rata značilo propast

³⁵ Leonard V. Smith, »Paul Fussell's *The Great War and Modern Memory* Twenty-Five Years Later«, *History and Theory*, XL/2001., br. 2, str. 241-260.

³⁶ Samuel Hynes, *A War Imagined. The First World War and English Culture*, Bodley Head, London, 1990.

³⁷ Inače, pojam narativa u svojim raščlambama uvriježenih predodžbi o hrvatskoj naciji i njezinoj državnosti poticajno rabi Mladen Ančić, *Što »svi znaju« i što je »svima jasno« – historiografija i nacionalizam*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2008., str. 9-69.

³⁸ Hynes, op. cit., str. X.

civilizacije, drugima je pak trebalo donijeti njezino pročišćenje od raznih dekadentnih pojava i postupaka. Kasnije će jedni biti skloni idealizaciji prijeratnoga razdoblja, dok će drugi upozoravati da se društvo već i tada nalazilo u krizi, opterećeno irskim, ženskim i klasnim pitanjem. Snažna cenzura i propagandna djelatnost suočavat će se – za razliku od uvriježenoga mišljenja – od početka s tvrdokornim otporom pojedinih »pacifističkih« kritičara, a postupno i s istupima »rovovskih pjesnika«, kojima se neće moći zaniijekati vojnička hrabrost. Namjeravano čišćenje umjetnosti od kontinentalnih utjecaja doživjet će neuspjeh, kao što je i starija njemačka glazba naposljetku proglašena općim dobrom čovječanstva; slično tomu, nasuprot zamislama o posvemašnjoj monolitnosti »službene kulture«, zbog nepreciznosti propisa jedna će socijalistička drama istodobno biti dopuštena u Manchesteru i zabranjena u Londonu. Povrh toga, umjesto da se poput Fussella zadrži pretežno na odabranim tekstovima »visoke« književnosti, Hynes pojavu ili nestanak protivnih tendencija slojevito prati i u drugim umjetničkim djelima, dnevnom i uopće popularnom tisku, privatnim pismima te u donošenju i primjeni pravnih propisa.

Takvo širenje kataloga mogućih povijesnih izvora, usredotočeno na rekonstrukciju ratnoga iskustva »običnih« građana, radnika i seljaka te njihovih obitelji, kako na bojištu tako i u zaleđu, značajka je pristupa obuhvaćenih nazivnicima »povijesti odozdo« ili »povijesti svagdašnjice«, pri čem se – u skladu s naznačenim kretanjima – nastoje izbjeći neosnovana uopćivanja. Građanstvo, radništvo ili seljaštvo mogu se, naime, promatrati kao društveno-kulturni slojevi ili klase, ali to ne znači da među pojedinim njihovim pripadnicima ne postoje i brojne individualne razlike.³⁹

Na tomu tragu, produbljivanje istraživanja omogućilo je prepoznavanje analognih »ratnih mitova« i u drugim europskim zemljama,

³⁹ O tomu npr. Matt Perry, »History from Below«, u: *Encyclopaedia of Historians and Historical Writing*, sv. 1, str. 543-544 te napose Jay Winter i Antoine Prost, *The Great War in History. Debates and Controversies, 1914 to the Present*, Cambridge University Press, Cambridge, 2005., str. 106.

ustrojenih ovisno o ishodu, ali i o cjelokupnoj nacionalnoj tradiciji. Zacijelo najpoznatiji je onaj njemački o tzv. *Dolchstossu*, začet još potkraj samoga rata, prema kojemu carska vojska i nije bila poražena na bojištu, već podmuklom izdajom političara, socijalista, Židova i ostalih navodno nepouzdanih civilnih elemenata. No, isto je tako naknadno ustanovljeno i da raspoloženje njemačke javnosti i stanovništva uopće tijekom srpanjske krize te prvih tjedana rata 1914. nije bilo homogeno euforično, već podložno oscilacijama i lokalnim odstupanjima.⁴⁰

I francuski su povjesničari donedavno praktički jednoglasno ustrajavali na tomu da su se »vojnici Republike« svim ratnim opasnostima izlagali sa »svjesnim pristankom«, ponajprije iz domoljubnih razloga. No, premda je patriotizam zasigurno bio jedan od ključnih poticaja, motivacija većine boraca ipak je bila znatno složeniji, nestalni splet raznih čimbenika, među kojima je i strah od stegovne kazne imao nemalu ulogu.⁴¹

U svemu, razlike između navedenih pristupa korisno su polazište i za osvrt na domaću situaciju. Ustanovimo li temeljne značajke analognoga hrvatskog mita (narativa, pripovijesti) o Prvom svjetskom ratu, imat ćemo, naime, veće izgleda da ne ponovimo Fussellove pogreške u pristupu kulturnom pamćenju, i književnosti uzetoj kao relativno autonoman dio njegova sustava. Zapravo, već i na temelju dosadašnjih, nepotpunih istraživanja, umjesto o jednom, možemo govoriti o najmanje dva hrvatska mita o Prvom svjetskom ratu.

⁴⁰ Gerhard Hirschfeld, »Prvi svjetski rat u njemačkoj i međunarodnoj historiografiji«, *Historijski zbornik*, LXVII/2014., br. 1, str. 234, 244-246 (prvotno objavljeno 2004.).

⁴¹ Frédéric Rousseau, *La guerre censurée. Une histoire des combattants européens de 14-18*, Éditions du Seuil, Paris, 2014., str. 10-23 (prvo izdanje 1999.).

IZMEĐU DVAJU HRVATSKIH MITOVA

Prvi, i daleko utjecajniji od tih dvaju mitova zapravo paradigmatiski jasno ocrtava izloženu ulogu koju selektivan odabir tradicije, potiskivanje pa i zaborav prošle zbilje mogu imati u nastojanjima da se neka politička zajednica kulturno konstituirala odnosno integrirala. Naime, od 1918. pa sve do kraja 1980-ih potencirano je tako u hrvatskoj javnosti zaoštreno stajalište kako je Austro-Ugarska bila isključivo tamnica naroda, proračunati agresor i, zajedno s Njemačkom, ključni krivac za izbijanje Prvog svjetskoga rata.⁴² Istodobno, utemeljiteljska pripovijest jugoslavenske države uzdizala je oslobodilačku djelatnost Kraljevine Srbije, donekle i Jugoslavenskoga odbora, sastavljenoga od hrvatskih, slovenskih i srpskih emigranata s područja Dvojne Monarhije, osuđujući pritom navodnu oportunističku politiku onih političara koji su bili odlučili i dalje djelovati unutar legalnoga austro-ugarskoga okvira.⁴³

No, koliko god bio podložan razložitoj kritici, taj okvir ipak je kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji pružao određenu autonomiju, kakva sve do 1939. nesumnjivo neće postojati, a prema dijelu shvaćanja, niti poslije. Među ostalim, domobranske postrojbe na njihovu tlu (kao ugarsko-hrvatske valja ih razlikovati od brojnije tzv. zajedničke vojske) – u koje je bilo mobilizirano više desetaka tisuća stanovnika – imale su hrvatski jezik kao službeni te odgovarajuće simbole i obveznu prisegu, zbog čega njihove temeljne identitetske značajke nisu bile samo dinastičke već *mutatis mutandis* i nacionalne.⁴⁴ Ne možemo, naravno, točno znati u kojem

⁴² Takvom se gledištu, primjerice, nedavno uravnoteženo suprotstavio Christopher Clark, *The Sleepwalkers. How Europe went to War in 1914?*, Penguin Books, London i dr., 2013.

⁴³ Iscrpnije, i s daljnjom bibliografijom o historiografskoj recepciji Prvog svjetskog rata u Hrvatskoj i Jugoslaviji, Hameršak, op. cit., str. 177-187.

⁴⁴ Npr. op. cit., str. 259-268, 288-298. Napose o prijeratnom hrvatsko-slavonskom domobranstvu valjat će vidjeti nedostupnu mi knjigu Catherine Horel

postotku, ali barem dio njihovih neprofesionalnih pripadnika otišao je već 1914. u Prvi svjetski rat uvjeren da se zbog velikosrpskih aspiracija bori i za hrvatske a ne samo tuđe interese.⁴⁵

Isto tako, nastojanja pojedinih političkih opcija da se Monarhija reformira mjesto destruirana bila su po svem sudeći ponajprije realistički a ne karijeristički utemeljena, u kojem je sklopu bilo razmatrano i uže (veliko) hrvatsko i šire južnoslavensko ujedinjenje pod Habsburgovcima mjesto Karađorđevićima.⁴⁶

S druge strane, još puno prije 1990-ih, u historiografiji se, naročito hrvatskoj, pojam tamnice naroda stao primjenjivati i na prvu jugoslavensku državu, uz znatno kritičnije ocjene o srpskoj političkoj eliti iz razdoblja Prvoga svjetskog rata. Pa ipak, tadašnja djelatnost srpske vojske i dalje je ostala jednom od glavnih tema vojnopovijesnih istraživanja, ionako usredotočenih u beogradskom Vojnoistorijskom institutu, dok se južnoslavenskim vojnicima u austro-ugarskim snagama nije pridavala ni približna pozornost. Znalo se, doduše, ovdje-ondje spomenuti da je njihova borba na sočanskom bojištu – zbog talijanskih teritorijalnih pretenzija – imala karakter obrambenoga, pravednoga rata, no čak i u Sloveniji, na čijem je području mnoštvo ostataka i u samom krajoliku, javni interes je do kraja 1980-ih tek polako rastao, i to pretežno kroz djela neovisnih publicista.

Soldaten zwischen nationalen Fronten. Die Auflösung der Militärgrenze und die Entwicklung der königlich-ungarischen Landwehr (Honvéd) in Kroatien-Slawonien 1868–1914, čije je hrvatsko izdanje u pripremi.

⁴⁵ Tako, primjerice, proizlazi iz autobiografskih zapisa Stjepana Kolandera, Milana Japunčića, Ivana Ribara i Živka Prodanovića. Kolanderov se ratni dnevnik iz dana u dan objavljuje na internetskim stranicama Hrvatskoga povijesnog muzeja, a potpuniji podaci o ostalima mogu se također naći u Hameršak, op. cit., passim. Stajalište o podudarnosti monarhijskih i hrvatskih interesa, tada već i zbog talijanske objave rata, prisutno je i u domobranskom pobudbenom priručniku *Put do pobjede sastavljen za podčastnike i momčad sviju četa hrvatske krvi*, naklada potpukovnika Slavka Stanzera, Zagreb, 1916. (pretisak Zagreb, 2015.).

⁴⁶ Hameršak, op. cit., str. 261-263.

Povjesničari u socijalističkoj Hrvatskoj očito su imali još i veće teškoće u tomu kako objasniti djelatnost postrojba s područja Trojedne Kraljevine na tlu Srbije 1914., a možda je određenoga utjecaja na zaobilaženje tih »starih grijeha« imalo i to što se u njima kao dočasnik borio Josip Broz, u čijim se službenim životopisima to prešućivalo. Nadalje, regularna vojska Nezavisne Države Hrvatske nazvana je 1941. također domobranstvom, a osim oživljavanja nazivlja i tradicije imala je i određeni personalni kontinuitet, što nakon 1945. zasigurno nije pridonijelo popularnosti staroga ugarsko-hrvatskog domobranstva kao istraživačke teme. Naposljetku, poslije 1945., sama Austro-Ugarska nije bila tek nacionalno-politički demonizirana, već i u klasnom pogledu, kao krajnje zaostalo, čak polu-feudalno društvo.

U skladu s takvim ozračjem, u onoj mjeri u kojoj se uopće pisalo o austro-ugarskim oružanim snagama, istraživački je naglasak bio pretežno stavljan na otpor, neposluh i pobune, kojih je dakako bilo posljednjih godina rata, ali ne toliko, odnosno ne s toliko dalekosežnim osnovama, a ugarsko-hrvatsko domobranstvo čak se i u enciklopedijama Leksikografskoga zavoda obrađivalo sasvim sporadično.

Posljedica svega toga nije samo krajnja oskudica relevantne znanstvene i publicističke literature, uključujući onu prijevodnu, već i arhivskoga gradiva vojne provenijencije. U Beču i Budimpešti ima ga, doduše, u izobilju, ali nedostaje nam još odgovarajući pregled, a i međudržavni sporazumi o uvjetima njegova korištenja, vezani uz sukcesiju Austro-Ugarske. Tijekom pedesetak godina postojanja ugarsko-hrvatskoga domobranstva izašla je sva sila službenih publikacija, ali niti spajanjem fondova svih hrvatskih baštinskih ustanova njihovi se nizovi ne bi mogli upotpuniti.

No, sve to bit će zacijelo i nešto manje važno sjetimo li se da čak i za broj u ratu stradalih stanovnika današnjega hrvatskog teritorija raspoložemo tek okvirnim procjenama, pretežno bez spoznaja o mjestu njihova ukopa, iako su i za jedno i za drugo svojedobno bile vođene prilično uredne evidencije. U takvom ozračju, iako svojedobno bijaše podignuta bez

nacionalno-patriotskih konotacija, potpuni je zaborav donedavno prekrivao čak i spomen-kosturnicu na zagrebačkom Mirogoju, s ostacima nekih 3300 vojnika obiju zaraćenih strana.⁴⁷

Dio objašnjenja za takav odnos posve sigurno leži u kompleksnim hrvatsko-srpskim odnosima, no ni na njih ne bi trebalo gledati jednostrano. Primjerice, iako je već i jedno krajnje obzirno autobiografsko isticanje dužnosti (mjesto puke prisile!) kao motivacije za borbu u austro-ugarskim oružanim snagama potkraj 1930-ih bilo burno dočekano od dijela srpskoga tiska, još tada pojedini su bivši protuhabsburški »veleizdajnici«, poput Ilije Despota i Milana Ćurčina, pomirljivo upozoravali da pravo javnosti treba dati i takvim, zapostavljenim perspektivama.⁴⁸

Osim što nije zaboraviti da su se u austro-ugarskim postrojbama više ili manje lojalno borili i mnogi Srbi, unutar jugoslavenskoga okvira naj-suvisljiji tekstovi o habsburškim oružanim snagama objavljeni su upravo u dvama izdanjima beogradske *Vojne enciklopedije* (1958. – 1976.) iz pera Vladimira Kalečaka, a u Beogradu je 1973. tiskan i temeljiti pregled Petra Tomca (obojica bijahu bivši pukovnici domobranstva NDH, zacijelo hrvatskoga podrijetla). Nešto mlađoj generaciji pripadao je pak Bogumil Hrabak, srpski povjesničar dijelom i čeških korijena, autor više zanimljivih studija o političkim stajalištima austro-ugarskih zarobljenika u Srbiji, Italiji i Rusiji.

Dekonstrukcija hrvatskoga mitskog narativa o Prvom svjetskom ratu poziva nas i na ponovno promišljanje moćne Krležine riječi, a naročito načina na koji je ona znala biti interpretirana. Primjerice, označimo li

⁴⁷ O njezinu slučajnu otkriću vidjeti npr. razgovor novinara Vanje Majetića s povjesničarom Borisom Kukićem, objavljen u listu *Aktual* od 9. IV. 2014., str. 66-69.

⁴⁸ Hameršak, »S Perom Blaškovićem u svjetskim ratovima«, u: Pero Blašković, *Sa Bošnjacima u Svjetskom ratu*, Fortuna d. o. o., Zagreb, 2014., str. XX-XXIX (pogovor pretisku izdanja iz 1939.).

domobrane pasivnorezistentnim »kolektivnim junakom«⁴⁹, pridajemo im motivacijsku homogenost kakve, recimo, u samoj *Bitki kod Bistrice Lesne*, nema – tamo su, naime, prikazani i bijesno strijeljanje po neprijatelju, i dočasnik Pesek koji se uzdigao od običnoga vojnika.

Na temelju takvoga pojednostavljenja, nesretne sudbine zagorskih domobrana u dalekoj, blatnoj Galiciji uzimaju se desetljećima kao nekakva kvintesenca hrvatskoga nevoljkog sudjelovanja u Prvom svjetskom ratu, istisnuvši srpsko i talijansko bojište, na kojima se njihov boravak, vidjeli smo, znao i drukčije obrazlagati. Naposljetku, posegnemo li već i za objavljenim knjigama sjećanja trojice bivših austro-ugarskih dočasnika hrvatskoga podrijetla – onima seljaka i radnika Grge Turkalja (1930. i 2015.), briača Mate Blaževića (1937. i 1994.) te budućega narodnog heroja Marka Oreškovića (1950. i 1976.) – razmjerno ćemo lako uočiti u kojoj je mjeri njihova motivacija bila slojevitija od one sadržane u Krležinu karikiranom prezimenu Pesek.

Povrh toga, ne zaboravimo, Krleža je svoja izravna iskustva stekao u razmjerno kratkom vremenu, od kraja 1915. do polovice 1916., u okviru zagrebačke 25. domobranske pješačke pukovnije, i zacijelo bez pretenzija da nešto kaže o slabije mu poznatim slavonskim, ličkim, dalmatinskim ili bosanskim postrojbama, ili o tomu kako su čak i zagorski domobrani rat doživljavali na samom početku 1914. i u prvoj polovici 1915. S obzirom na to, njegove domobranske portrete ima i dalje smisla doživljavati kao više-manje mimetičko-realističke, ali u jednom suženom kronotopu, no za pobunjene, dramski tematizirane časnike-intelektualce primjereniji bi bio ekspresionistički ključ.

Napokon, otvoreno je ostalo i pitanje što je to u Krležinim očima primarno diskvalificiralo habsburšku vojsku – ustroj i metode, kakve imaju

⁴⁹ Tako Ivo Frangeš, »Kolektivni junak Krležine ratne proze«, u: Miroslav Krleža, *Hrvatski bog Mars*, Logos, Split, 1985., str. 359-371. Slično i Đorđe Zelmanović, »Domobrani«, u: *Krležijana*, sv. 1, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb, 1993., str. 163-164.

i druge vojske, ili politički okvir kakav je imala samo ona? Primjerice, za Jaroslava Haška, čiji se poznati roman prečesto jednostavno označuje kao antiratni ili anarhistički, znamo da tijekom kasnijega služenja u vojsci čije je ciljeve dijelio nipošto nije bio protivnik stroge hijerarhije i discipline. Osim toga, u novijim radovima sve se više upozorava da predodžbe vezane uz *Doživljaje dobrog vojaka Švejka* nisu bile dominantne pa ni tipične u tadašnjem češkom društvu.⁵⁰

Ukratko rečeno, moramo se zapitati, nije li širok recepcijski doseg Krležinih i Haškovih tekstova o Prvom svjetskom ratu barem djelomice bio uvjetovan plodnim tlom prevladavajuće, politički usmjeravane kulture pamćenja, koja je istodobno sve drukčije perspektive (bilo oprečne, bilo komplementarne) potiskivala u zaborav, otprilike na način na koji su se, ovisno o situaciji, u nadmetanju za »pravovjerni« prikaz »njemačkoga doživljaja« smjenjivali tekstovi Ernsta Jüngerera i Ericha M. Remarquea?

U stvari, s obzirom na dugogodišnju odsutnost, a onda i sasvim polagano buđenje slobodne povjesničarske rasprave o hrvatskom sudjelovanju u Prvom svjetskom ratu, čini se da je utjecaj predodžbi perpetuiranih u Krležinim tekstovima, ili barem u dominantnoj im interpretaciji, nadišavši uobičajene granice književnoga područja preuzeo i dio historiografskoga djelokruga.

Nasuprot tomu, drugi hrvatski mitski narativ o Prvom svjetskom ratu u javnosti (bio) je prisutan znatno kraće, diskontinuirano, i sa – spoznajno gledano – manje dalekosežnih posljedica. Među ostalim, i zato što je, razmjerno gledano, njegova selektivnost u odnosu na ishodišnu zbilju bila nešto manja, slabije institucionalno podupirana i stoga podložnija razvojnim prilagodbama.

Naime, imajući na umu činjenicu da je većina stanovništva Hrvatske i Slavonije uoči 1914. bila seoskoga podrijetla, nepismena, i zbog uskoga

⁵⁰ Na informaciji zahvaljujem kolegi Ondřeju Vojtěchovskýju s Filozofskoga fakulteta Karlova sveučilišta u Pragu.

biračkog prava prilično daleko od bilo kakvih političkih opcija (uspon Hrvatske pučke seljačke stranke uslijedit će tek nakon 1918., uvođenjem općega prava glasa za muškarce), Monarhija i njezine oružane snage pretežno su se uzimale kao zadani, prirodan okvir. Sveta prisega, položena vladaru, pritom se zacijelo prožimala s predmodernim pojmom osobne časti, u kojemu je borbenost zajedno s osvetom (uostalom, motivom često isticanim u vezi sa Sarajevskim atentatom) imala nemalu ulogu. Takav, 1914. – 1918., a i ranije promidžbeno istican prikaz »hrvatskih ratničkih vrлина«, međutim, gotovo je opće mjesto i u brojnim protuhabsburški nastrojenim sjećanjima, što upućuje na zaključak kako njegova zbiljska osnova nije nimalo upitna. Slijepa pjega toga mita, kao i u slučaju spomenutoga patriotizma francuskih vojnika, zanemarivanje je ostalih motivacijskih čimbenika, kao i njihove raznolike prostorne i vremenske distribucije.

Naime, kako je rat trajao, sa sve manjim izgledom za pobjedu, akumulirao se posvemašnji psihofizički zamor, koji znade slomiti i najmotiviranije borce – štoviše, prema nekim mišljenjima, pa i empirijskim istraživanjima, dionici takve »patrijarhalne kulture« slomu su čak i podložniji.⁵¹ Naličje toga nelinearnoga procesa bila je i neka vrsta politizacije običnih vojnika, koji su se u sve većoj mjeri stali pitati o smislu ratnih ciljeva i vlastita boravka na bojištu. Uglavnom maglovite predodžbe te vrste, kojih gotovo i nije bilo 1914., ili su pak razmjerno površinski korespondirale sa službeno promicanim objašnjenjima, do 1918. proširene su sviješću o talijanskim teritorijalnim presezanjima (s tom razlikom što bojišnica od 1917. više nije bila na Soči, već daleko zapadnije, na Piavi, pa su među borcima ishodišne obrambene konotacije donekle već zamijenjene onima okupacijskima), težnjama k uspostavi neovisne hrvatske republike te nasilnoj preraspodjeli društvenoga bogatstva, ali i bezuvjetnom, *de facto* apolitičnom povratku vojnika kućama (dvije posljednje težnje, vidjeli smo, nosive su sastavnice krležijanske tradicije).

⁵¹ Hameršak, *Tamna strana Marsa*, str. 526-530.

Oživljen za Nezavisne Države Hrvatske, kada se zakratko nije moralo voditi računa o širem, jugoslavenskom okviru, narativ o hrvatskim ratničkim vrlinama razmjerno se lako odrekao Habsburgovaca, ustrajući međutim na percepciji Prvoga svjetskog rata kao jednim dijelom i hrvatsko-srpskom sukobu. Ta revizija uključila je – iako ne u potpunosti – i htijenja u vidu neovisne hrvatske republike⁵², no istodobne revolucionarno-razbojničke tendencije previše su nalikovale boljševizmu, a ni negdašnji sukob s Italijom do njezine kapitulacije 1943. nije bio podobna tema, o čemu je zacijelo najizravniji dokaz okljaštreno izdanje Pavičićeva pregleda *Hrvatska ratna i vojna poviest i Prvi svjetski rat*.⁵³

Učestalost pretisaka toga djela u ponovno ratnim 1990-ima, zajedno s nekim naslovima objavljenima od bivših političkih emigranata te pojedinim televizijskim emisijama i tiskovnim napisima, zacijelo se može uzeti kao jedan od znakova ponovne aktualnosti narativa o ratničkim vrlinama, no opet s daljnjim revizijama zbog kojih je danas upitno može li se o njemu opće još govoriti.

Kao prvo, matica hrvatske historiografske struke uglavnom se izbjegla upustiti u jednostavan suprotan govor o vojnoj i političkoj povijesti Prvoga svjetskog rata, a i na pojedina zaoštrena stajališta može se gledati kao na pokušaj svojevrstne protuteže cijelim desetljećima još jednostranih interpretacija.

Kao drugo, dojam je kako se arhaični sklop o »ratničkim vrlinama« tek sporadično koristi u pristupima za javnost daleko aktualnijim, ideološki znatno jasnije profiliranim sukobima, točnije Drugom svjetskom i Domovinskom ratu, što upućuje na zaključak da je na neki način ostao »bez goriva«, odnosno da je zamijenjen modernijim legitimacijskim obrascima, vezanijima uz masovnu demokraciju i medijske spektakle.

⁵² Usp. npr. Rudolf Horvat, *Hrvatska na mučilištu*, Školska knjiga, Zagreb, 1992., str. 21 (pretisak izdanja iz 1942.).

⁵³ Hameršak, op. cit., str. 155.

Jedna od latentnih mogućnosti remitologizacije eventualno bi stoga moglo biti nekritičko preslikavanje hrvatsko-srpskih političkih prijevora iz 1990-ih na one s početka 20. stoljeća ili iz razdoblja Prvoga svjetskog rata, do kakvoga je primjerice još 1980-ih došlo u dijelu srpskoga tiska, gdje se sudjelovanje domobranskih postrojba u Potiorekovim pohodima stalo promatrati kroz prizmu tobožnje trajne genocidnosti hrvatskoga naroda.

Mimo toga, uz ponešto optimizma moglo bi se zaključiti da između dva prikazana narativa, jednoga razmjerno statičnoga, i drugoga razmjerno elastičnoga, od 1990-ih postoji i određena komunikacija, i da će u godinama koje dolaze, zacijelo i pod utjecajem popularizacije pojedinih historio-grafskih dosega, postupno doći do njihova sve izraženija približavanja pa i preplitanja, što će zasigurno biti svojevrstan napredak, čak i ako većina suptilnijih razlikovanja nikada ne prodre u praktički *per definitionem* redukcionističku javnu kulturu pamćenja.

KULTURNA POVIJEST I POVIJEST KNJIŽEVNOSTI – MOGUĆE TOČKE SUSRETA

S obzirom na izloženo stanje, neće nas začuditi ni konstatacija da općega djela o kulturnoj povijesti Prvoga svjetskog rata iz hrvatske perspektive – pa bilo ono i na Fussellovoj metodološkoj razini – još uvijek nemamo. No, pojedine njezine sastavnice itekako su prisutne u povijesnim prikazima nacionalne književnosti, a pozornost zaslužuje i jedan manje poznati inozemni pregled. Prije upuštanja u njihovu raščlambu, radi pret-hodnoga pojašnjenja, osvrnut ću se na još neke tendencije u proučavanju književnosti.

Onima koji se bave proučavanjem književnosti i njezine povijesti ocrtani prikaz mijena u kulturnoj povijesti 20. stoljeća zacijelo neće biti sasvim stran. Među ostalim, kao što je u historiografsko-sociološkom

teorijskom slijedu bilo prepoznato da sadašnjost uvijek iznova na specifičan način »komunicira s prošlošću«, tako se i pojmove lijepoga odnosno umjetnički vrijednoga, pa i sam pojam književnosti u većoj mjeri stalo razumijevati kao nešto povijesno promjenjivo,⁵⁴ a sličnu je preobrazbu doživjelo i poimanje književnoga kanona.⁵⁵

Osim što je razmjerno široko prihvaćeno da se ovisno o promjenjivim ishodišnim kriterijima formiraju različite kanonske liste odnosno pišu različite povijesti svjetske, europske, hrvatske, feminističke i na razne druge načine određene književnosti, sve reflektivnije pristupa se ne tek okolnostima nastanka književnih i književnokritičkih tekstova, već i samoj književnopovijesnoj struci, pri čem je spomenuta »samopercepcija zajednice« – naročito ona vezana uz širenje pismenosti i razvoj modernih nacija, od nakladništva do školske lektire – također postala jedan od nezaobilaznih sklopova.⁵⁶

U stvari, čini se da je zbog očite vezanosti uz jezični medij, uključujući uzore te razne vrste recepcijskih zajednica, povezanost književnoga stvaralaštva s dijakronijski nestalnim i sinkronijski razmjerno neujednačenim sociokulturnim uvjetima pojedinih grupa bila nešto rjeđe zanemarivana negoli u prikazanom slučaju razmjerno kasnoga Halbwachsova uvođenja kulture sjećanja. Ako ništa drugo, dioba po nacionalnom ključu – uključujući svjesne, šenoinske projekte izgradnje čitateljske publike – prisutna je od samih začetaka moderne književne historiografije, a razlikovanje po osi usmeno/pisano joj i prethodi, bez obzira na povremena neosnovana poistovjećivanja.

⁵⁴ Usp. npr. Raymond Williams, »Literature«, u: *Keywords. A Vocabulary of Culture and Society*, Oxford University Press, New York, 1985., str. 183-188 (prvo izdanje 1976.).

⁵⁵ Usp. npr. Vladimir Biti, »Kanon«, *Pojmovnik suvremene književne i kulturne teorije*, Matica hrvatska, Zagreb, 2000., str. 245-247.

⁵⁶ Usp. npr. Marina Protrka, *Stvaranje književne nacije. Oblikovanje kanona u hrvatskoj književnoj periodici 19. stoljeća*, Sveučilište u Zagrebu – Filozofski fakultet, Zagreb, 2008., str. 11-52.

Ipak, kao reakcija na pretjerani, pozitivistički biografizam, kao i na uopće sve one pristupe za koje se s većim ili manjim razlogom cijenilo da književnost svode na društveno-kulturni epifenomen, najkasnije od ruskoga formalizma bilo je veoma istaknuto i nastojanje da se proučavanju književnosti osigura dostatan stupanj strukovne raspoznatljivosti a i institucionalne neovisnosti, no i dalje na tragu postizanja pozitivistički shvaćene »objektivnosti«. U takvom kontekstu akademske borbe za opstanak, relativna autonomija književnosti od vremena do vremena zaoštreno je bila promovirana kao apsolutna, i to ne samo od konkretne društvene zbilje, već i od »svijeta« uopće, a njezin je najradikalniji, zacijelo krajnji izraz već spomenuti »pantekstualizam«, za koji bi se, uz nešto slobode, moglo ustanoviti da je – sve se više čini – tek objavio trijumf nad odavno zamrznutom slikom pozitivizma druge polovice 19. stoljeća, ne obazirući se na brojne njegove naknadne »revizije«. ⁵⁷

Posljedično, silaskom realističkoga romana s neprijepornoga pijedestala književnoga stvaralaštva »fikciju« se, među ostalim – unatoč razmjerno brojnim iznimkama, o kojima će još biti riječi – praktički uobičajilo uzimati kao literarno paradigmatSKU nasuprot manje vrijednoj »fakciji«, »artizam« nasuprot »angažiranosti«, a »svevremenost« nasuprot »konkretnosti«. ⁵⁸ Na tomu tragu, čak i najobzirnije bavljenje autorom u dobrom je dijelu pristupa odrinuto kao nevažno jer ga (za razliku od pripovjedača i likova) u samom tekstu ionako ne možemo naći. ⁵⁹ Taj je postupak, kada govorimo o »fikciji«,

⁵⁷ U tom smjeru niz nadahnutih uvida pruža Antoine Compagnon, *Demon teorije*, AGM, Zagreb, 2007. (prvo izdanje 1998.).

⁵⁸ Primjerice, nasuprot hvaljenoj »artificijelnosti« Brechtove *Majke Courage*, čak i Žmegač drži kako »stotine romana poput na *Zapadu ništa novo* ili *Goli i mrtvi* ne odražavaju totalitet rata, već su puki iskustveni fragmenti«. Žmegač, op. cit., str. 90. No, ako slijedom svega izloženog dvojimo u mogućnost (književnoga) zahvata takvoga jednoga »totaliteta«, upravo bi »iskustveni fragmenti« mogli biti ono što tražimo!

⁵⁹ Podrobnije o cijelomu kompleksu David Šporer, *Status autora. Od pojave tiska do nastanka autorskih prava*, AGM, Zagreb, 2010., str. 31-54.

možda nesretno ali još sasvim legitimno sužavanje istraživačkih interesa, no nasljedovano isključenje autora iz raščlambe pojedinih testimonijarnih žanrova ne može se uvijek spojiti s njihovim polaznim definicijama.⁶⁰

Kako bilo, kao i u vezi s kulturnom poviješću, čvrste zaključke o razmjernoj zastupljenosti, a i o razvojnim nagnućima pojedinih silnica, ne bi trebalo donositi, zbog nepreglednosti ukupnoga književnoteorijskoga i književnopovijesnoga korpusa, a i zato što pojedini zaoštreni teorijski »manifesti« s vremenom znaju bitno izgubiti na cijeni.⁶¹

Osim toga, autori širih književnopovijesnih pregleda u obradi svojih tema pretežno iskazuju neku vrstu prilično razumnoga konzervativnog eklekticizma. Ograničeni raspoloživim prostorom, o pojedinim – redovito strogo odabranim – djelima i njihovim autorima skloni su iznijeti tek osnovne podatke i sažete prosudbe, ponajviše iz vlastite perspektive (ne treba je shvatiti kao čisto osobnu, već kao dio akademskoga a onda i sociokulturnoga okruženja), bez znatnijega iznošenja suprotstavljenih interpretacija ili uopće povijesti njihove recepcije. Produbljenije zanimanje u tomu smjeru obično je pridržano za preglede razvoja pojedinih književnih vrsta, ili čak za razinu monografskih obrada pojedinih djela i autora.

Kako bilo, takva – »objektivno« uvjetovana – selektivnost širih književnopovijesnih pregleda uvijek će imati i svoje »subjektivno« naličje, naročito ako se autori, polazeći od kronotopijski kontingentne hijerarhije žanrova, odluče i na neku vrstu estetskoga vrednovanja. U skladu sa svime prije rečenim, eliminacija te vrste »subjektivnosti« iz književnopovijesnih prinosa nije nešto što bi imalo previše smisla poželjati – napokon, o pregledu bez ikakvih kriterija teško je i maštati – tek je za daljnju raspravu bitno još jednom podsjetiti da deskriptivni pothvati o kakvima govorimo nužno sadrže i određenu, prečesto nažalost tek implicitno prisutnu preskriptivnost.

⁶⁰ Hameršak, *Tamna strana Marsa*, str. 126.

⁶¹ Usp. Šporer, op. cit., str. 37-38.

Konkretno, opći pregledi hrvatske književnosti odredit će se još na ovaj ili onaj način prema korpusu dramskih tekstova, donekle i prema usmenoj pa i prema pučkoj književnosti, no ti književni »podsustavi« u najbolju će ruku biti tek sporadično zastupljeni, a oni popularne, dječje, autobiografske, putopisne, esejističko-publicističke ili dopisivačke provenijencije pretežno niti toliko, što i ne bi nužno činilo teškoću kada iz takvoga odnosa ne bi proizlazilo da ti u književnost nipošto ne spadaju – štoviše, da i ne postoje.

U takvom ozračju, postupak pridavanja »tek« kulturnopovijesne relevantnosti pojedinim literarno nedovoljno »vrijednim« tekstovima (bilo zbog pripadnosti slabije cijenjenom žanru, bilo zbog nedostatnih »performansi« unutar inače »visokoga« žanra) i dalje je jedan od spomenutih legitimnih načina sužavanja istraživačkoga interesa, ali za mnoge će uratke – koji mogu biti itekako relevantni čitaju li se, poput Bašćanske ploče, u nekom drugom ključu – taj značiti upućivanje u limb zaborava.

Drugim riječima, kulturna povijest Prvoga svjetskog rata iz hrvatske perspektive – kako god da ju metodološki shvatimo – trebala bi svakako voditi računa o znatno širem rasponu tekstova negoli je to bio slučaj u pregledima povijesti književnosti.

U prvom redu, dakako, u obzir će doći književnost koja izravno tematizira ratna zbivanja (na bojištu ili u zaleđu), bez obzira na to je li nastala tijekom ili poslije rata, i kada je objavljena. Za razliku od nekolicine romana, novela i drama te nešto lirike, koje se poodavno uvrijezilo uključivati u opće preglede, znatno opsežnija autobiografska te esejističko-publicistička književnost donedavno nije bila ni monografski tretirana, što i danas vrijedi za onu popularnu te pučku, s tom razlikom što te ipak nisu bile potpuno zanemarene.⁶²

⁶² Usp. npr. Divna Zečević, »Pučka književnost«, u: *Povijest hrvatske književnosti*, sv. 1, Liber–Mladost, Zagreb, 1978., str. 357-655.

Štoviše, upravo za pučku književnost poodavno je istaknuto kako je s izbijanjem rata doživjela pravu eksploziju,⁶³ a tako je, čini se, bilo i sa širim korpusom popularnih tekstova, koji bismo uvjetno mogli nazvati utilitarno-propagandnim, pri čem – nasuprot uvriježenom gledištu – pojam propagande ili promidžbe pa ni onaj preventivne cenzure ne bi trebalo nužno shvatiti s negativnim prizvukom, već u svjetlu širom tadašnje Europe pojačanoga državnog nadzora odnosno upravljanja.⁶⁴ Za ovu prigodu bitno je ukratko uočiti da na području Hrvatske i Slavonije, ni prije liberalizacije do koje je došlo banskim naredbama od 14. svibnja i 1. rujna 1917., cenzorski zahvati nisu bili ni ujednačeni, niti svemoćni, što je dijelom moralo bilo vezano uz specifične političke odnose na tlu tih kraljevina, a dijelom i uz starije koncepcije rata kao u biti časnoga rješavanja razmirica.

Zacijelo najrazglašeniji slučaj Krležin je ironičan osvrt na postignuća baruna Conrada von Hötzendorfa, načelnika austro-ugarskoga glavnoga stožera, objavljen u *Obzoru* svibnja 1915., no pritom valja imati na umu da čak ni pojedini uistinu propagandistički tekstovi, poput jednoga osebujnoga spoja činjenica i fikcije iz 1916.,⁶⁵ prožeta formulaičnim izrazima o

⁶³ Op. cit., str. 598 i dalje. Pučkim ratnim pjesmaricama u novije se doba bavi Željko Holjevac, koji je o njima priopćio na više znanstvenih skupova. Jedan od djelomičnih analitičkih pregleda – usredotočen na u tom smjeru poduzetnoga tiskara Belu Franka – objavio je »J. Rakovčan« u »ratnom almanahu« *Osijek i okolica za Svjetskoga rata 1914.-1915.*, tiskom Prve hrvatske dioničke tiskare, Osijek, 1915., str. 171-177.

⁶⁴ Za daljnje obavijesti usp. npr. Ivan Bulić, »Vojna cenzura u Hrvatskoj za vrijeme Prvoga svjetskog rata«, u: *1918. u hrvatskoj povijesti*, Matica hrvatska, Zagreb, 2012., str. 323-352, o pojedinim utilitarno-propagandnim djelima pak moj prinos prihvaćen za objavljivanje u zborniku-katalogu izložbe *Odjeci s bojišnice – Zagreb u Prvom svjetskom ratu Muzeja grada Zagreba*. Zacijelo nije potrebno napominjati kako i u 21. stoljeću nadzor kolanja informacija s bojišta i oko njega – a po svem sudeći i mnogih drugih – prakticiraju sve dovoljno moćne liberalno-demokratske države.

⁶⁵ M. Virovski, *Bojevi u Karpatima – crtice i epizode iz bojeva s Rusima*, Knjižara L. Hartmana (St. Kugli), Zagreb, 1916.

neumrloj slavi carevine i tradicijskom hrvatskom junaštvu, neprijatelja nisu demonizirali do krajnosti. Prilično začudno za današnja shvaćanja, štoviše, u zasad poznatom korpusu vezanom uz kontekst službenih pogleda na rat nerijetko se može naići na ocjene o hrabrosti i junaštvu i srpskih i ruskih vojnika, nad kojima je pobjeda navodno bila to vrednije postignuće.⁶⁶

Primjerice, od časopisa *Savremenikova* profila (uređivao ga je u to doba Branimir Wiesner Livadić) zasigurno se ne bi očekivalo da Galovićevu pogibiju iskoristi za protusrpske invektive. Da odmah razjasnim – i nije. Nasuprot tomu, u opsežnom nekrologu iz pera Milana Ogrizovića već potkraj 1914. preneseni su ulomci iz pjesnikovih pisama s bojišta, uključujući jedan u koji bi cenzura – barem kako je danas zamišljamo – imala razloga intervenirati: »22. oktobra... Gotovo svaku noć bijem boj i zavijam momcima rane. Još sam čitav. Jučer sam govorio s jednim srbijanskim potporučnikom. Njegova je rojna pruga upravo nasuprot mojoj. Zato smo se svejedno rukovali i sasvim prijateljski debatirali. Kavalirski protivnici...!«⁶⁷

Nadalje, već početkom 1915. *Savremenik* je bez ijedne bjeline na udarnom mjestu objavio nepotpisani tekst podjednako kritičan prema politikama i političarima svih sukobljenih strana, zauzimajući se za rad na održanju europskoga kulturnoga kontinuiteta, do kojega će jednom doći bez obzira na to tko u ratu pobijedi ili bude poražen, pri čem je kao jedan od njegovih uzroka (bez ikakvoga spomena Sarajevskog atentata, i sa Srbijom konotiranom jedino kroz »balkanske državnice«) navedena i »borba o imperijalizam u svjetskoj trgovini« između Njemačke i Ujedinjenoga Kraljevstva. Osim toga, nasuprot tadašnjim tvrdnjama o ratovanju Njemačke i njezinih saveznika za »kulturu« nasuprot materijalističkoj »civilizaciji« ili despotskom »azijatstvu«, u tekstu se europskim intelek-

⁶⁶ Usp. npr. *Osijek i okolica*, op. cit., str. 20, 148 te Pero Blašković, *B. H. 3.*, nakladom pisca, Budapest, 1917., str. 12, 14 i drugdje.

⁶⁷ Milan Ogrizović, »† Fran Galović«, *Savremenik*, IX/1914., br. 8–12, str. 393. Inače, Ogrizović će 1917.–1918. biti urednikom okupacijskih *Beogradskih novina*, koji kao periodik sasvim osebujne namjene zaslužuje posebnu raščlambu.

tualcima skupno predbacuju »nezgrapni temperamentni manifesti«, a ne preza se niti od konkretnijega imenovanja: »istina je i nepobitna činjenica, da su se prvi duhovi francuski, njemački, ruski i engleski svadjali, da su svalili na svoje protivnike objede i osvade, i time se stavili u političku službu«. Povrh svega, u kontekstu prevlasti dnevne politike nad kulturnim čimbenicima, za prvi je balkanski rat rečeno da su »naše simpatije« u njem bile uvjetovane »u prvom redu plemenskom srodnošću i političkom dispozicijom jugoslavenskih naroda.«⁶⁸

Još dalje otišao je Branimir Knežević, inače domobranski profesionalni časnik i zaslužni veteran pohoda na Srbiju, koji je također u *Savremniku* tijekom druge polovice te godine objavio fragmentarna ratna sjećanja s neobično sugestivnom kritikom pravosudnoga smaknuća srpskih građana i uništavanja imovine u okupiranom Šapcu, a 1917. u Zagrebu i cijelu autobiografsku knjigu, u kojoj se, među ostalim, bez ikakvoga spomena službenih stajališta o tomu zašto je rat izbio i radi čega se vodi, seljačke kuće u Srbiji opisuju kao čiste i lijepe te usamljeni stari domaćin kao srastao sa zemljom.⁶⁹

Dapače, te je godine u nizu Knjižnica za mladež renomiranoga zagrebačkoga nakladnika izašla i knjiga koja kao cjelina nesumnjivo promiče borbenu ustrajnost, ali opet na uvelike neočekivan, pa i pomalo proturječan način. Naime, rat je i u njoj prikazan realistično, s neočekivanim pogibijama, pri čem protivnik nije nimalo demoniziran. Talijanski vojnici, primjerice, ocrtni su kao »omamljeni, prevareni« te »zavarani lažnom pjesmom«, a borbe u Srbiji – gdje »junak o junaka udara«, a ranjenici se dovlače kući »da na pragu svojega doma predadu Bogu svoje hrabre, ponosne duše« – također potpuno apolitički. Štoviše, osim u samom predgovoru, standardan motivacijski sklop borbe za dom, kralja i slobodu baš i

⁶⁸ »Kulturni radnici i Svjetski rat«, *Savremnik*, X/1915., br. 1–2, str. 1-3.

⁶⁹ O njem iscrpnije Hameršak, »Pogled u život i djelo Branimira Kneževića«, u: Branimir Knežević, *Gledanje u vidjeno. Ratovanje u Srbiji 1914. godine*, Fortuna d. o. o., Zagreb, 2014., str. I-XXX.

ne dolazi do izražaja u uvrštenim tekstovima, kojima je eksplicitna zadaća bila prikazati »kako živi, što čuti u srcu svome i o čem misli naš vojnik, kad mu život visi o tankoj niti slučaja i sreće i kad mu gasne i posljednji tračak nade u spasenje«. ⁷⁰

S obzirom na ocrtane, najvjerojatnije predmoderne odjeke, takav sklop odnosa prema ratu, koji je dakle uključivao i neku vrstu simpatije prema protivniku, ne bi, međutim, unaprijed trebalo pripisati ni kulturnom a još manje političkom jugoslavenstvu (o čemu će još biti riječi potkraj izlaganja), ali zasigurno upozorava na to da bi stanje u Hrvatskoj i Slavoniji 1914. – 1918. valjalo opisivati slojevitije negoli je to prečesto bio slučaj. Naposljetku, već i daljnji letimičan uvid u kazališne repertoare ili bibliografije pojedinih tiskovina, ⁷¹ nasuprot – primjerice – spomenutom tretmanu djela njemačkih autora u predmnijevano liberalnijem Ujedinjenom Kraljevstvu, pokazat će da državni utjecaj na kulturnu politiku nije bio baš toliko restriktivan koliko se uvriježilo misliti.

Sličan dvojaki zaključak uslijedit će i uzmemo li u obzir simboličko značenje mnogobrojnih dobrotvornih društava (udruga), posebice onih za opskrbu ili njegu mobiliziranih vojnika. Motivaciju za njihov osnutak po svem sudeći također valja tražiti u širokom rasponu od dirigirane potpore službenim ratnim ciljevima do općeljudskoga nastojanja da se »našim dečkima« (a i onima drugima) olakšaju patnje. ⁷² Na tomu tragu promišljati je i postojanje cijeloga mnoštva ukrasnih ili uporabnih predmeta, od znački za kape do oslikanih šalica, čija je popularnost mogla biti ishod već i sasvim spontane, *de facto* apolitičke vojničke mikrosolidarnosti.

⁷⁰ *Za kralja i dom – pjesme i pripovijetke iz sadašnjeg rata*, Hrvatski pedagoško-književni zbor, Zagreb, 1917., passim.

⁷¹ Usp. npr. Vinko Brešić, *Bibliografija hrvatskih književnih časopisa XX. stoljeća*. *Savremenik*, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2010., str. 110-141.

⁷² O njima usp. npr. Vijoleta Herman Kaurić, »Koliko je društava djelovalo u Zagrebu za vrijeme Prvoga svjetskog rata?«, *Historijski zbornik*, LXII/2009., br. 2, str. 427-463.

U inozemstvu već obrađeni, a u nas potpuno neistraženi popularni medij, osebujne su, tzv. rovovske novine, pokretane pri pojedinim pukovnijama ili bataljunima, s temeljnim ciljem podizanja ratničkoga morala i trupne kohezije, koji međutim nije isključivao pučku prosvjetu pa ni slobodnija »muška« zadirkivanja. Dosad je tako tek evidentirano izlaženje *Sudruga zagrebačke 25. domobranske pješачke pukovnije*, *Brocake karlovačke 96. pješачke pukovnije* i *Lancmana tuzlanske 3. bosansko-hercegovačke pukovnije*.

Kako bilo, osim zamjetnoga uvažavanja protivnika, čini se da hrvatsko-slavonski tisak iz doba Prvoga svjetskog rata nije uvijek uzdizao ni austro-ugarske vojnike, barem ne u skladu s ukusom naših dana. Primjerice, uoči Božića 1914., dakle u vrijeme kada su se u zaleđenim Karpatima vodile mukotrpne borbe, zagrebački je *Obzor* u više navrata objavio oglas doslovce sljedećega teksta: »smrznuli su se častnici i vojnici koji nisu zimske ratne potrebstine namirili kod tvrtke Jesensky i Turk.« Čak i spomenutom osječkom ratnom almanahu, koji je pouzdano bio daleko od svake subverzivne namjere, prenesena je 1915. ova, prilično crnohumorna pošalica: »Stigli ranjenici s južnoga ratišta u osječku bolnicu. Pregledavajući liječnik rane, stade se pred momcima čuditi, kako to, da su većinom ranjeni u ruku ili nogu. Na to se javi ranjen Cigo: Pokorno javljam, koje shvati u glavu ili srce, ti ostanu u Srbiji.«⁷³

No, Prvi svjetski rat nije zahvatio samo vojnike na bojištu ili, eventualno, u bolnicama, već i razne aspekte građanskoga života. U odnosu na borbe ili visoku politiku, za njihove književne obrade može se reći da su u nešto manjoj mjeri bile uvjetovane kasnijim ideološkim kontekstom, a i kanon se – ako uopće o njemu možemo govoriti – formirao s propusnijim granicama.

Objavljene poslije rata, ali od autora koji su ga doživjeli i na bojištu i u zaleđu, Krležina drama *Vučjak* i Feldmanova *U pozadini* prilično su

⁷³ *Osijek i okolica*, op. cit., str. 182.

široke panorame grada odnosno provincije sudbonosne godine 1918., u kojima susrećemo najrazličitije likove, od iskrenih pobornika službenih ratnih ciljeva preko profitera, nazovidobrotvora, vojnih bjegunaca i običnih razbojnika do zabrinutih majki, pri čem Feldman slijedi realistički prosede, dok se Krleža i ovdje od njega odmiče. Zacijelo u to doba aktualna stvarnosna tema osamljene pa i usamljene žene čiji se muž vodi kao nestao u ratu jedan je od elemenata *Vučjaka*, a kao nosivi zaplet u drami odnosno romanu o Gigi Barićevoj razradio ju je Milan Begović,⁷⁴ autor koji je, moglo bi se reći, razmjerno nedavno ponovno otkriven, možda i zato što u prikazu Gigina boravka na ratištu svjetski sukob nije tretirao u nekom javnom, političkom registru, a ni u dvama njegovim kontroverzним dramskim djelima, *Lakoj službi* i *Badnjoj večeri Katice Degrelove*, elementi toga registra zacijelo nisu bili u odgovarajućem ključu.

Zaborav djela poput operete *Za kralja i dom* Đure Prejca te raznih drugih sastavnica kulturnoga života od 1914. do 1918. još uvijek je trajnije naravi, no također noviji interes za emancipirane autorice rata i poraća, poput Zofke Kveder i Mare Ivančan, pokazuje da se uz nešto dobre volje stvari lako mogu promijeniti. Jedan od primarnih ciljeva pritom bi trebalo biti proširenje polaznoga korpusa, naročito pronalaskom zanemarenih monografskih izdanja te sustavnijim zahvatom u raznoliku periodiku.

Proučavanje korespondencije u lošijoj je, ali donekle popravljivoj situaciji, budući da je podosta pisama sačuvano, no s fizičkim nestankom potencijalnih kazivača propust u fiksiranju raznih usmenih oblika uglavnom je nenadoknadiv.

Sljedeću skupinu relevantnih tekstova činili bi oni koji Prvi svjetski rat nemaju kao nedvojbenu temu, ali su s njim na određeni način povezani. Mogućnosti je, naravno, cijelo mnoštvo – primjerice, tematiziranje nekoga

⁷⁴ Deseci tisuća poginulih i nestalih samo s područja Hrvatske i Slavonije doveli su tijekom druge polovice rata do djelomične reforme postupka utvrđivanja smrti, proglašenja nestalih umrlima i uopće ustroja matičnih knjiga umrlih, koja međutim nije uspjela do kraja razbistriti o tom pogledu krajnje nesređeno stanje.

drugoga, pa i sasvim »fiktionalnoga« rata, ili čak potpuno »neratničkih« motiva, nerijetko može upućivati na to da ga valja »čitati« (i) u ključu zbivanja 1914. – 1918., pri čem naznake ne treba tražiti tek u autorovim životnim iskustvima, već i u sasvim općenitim kulturnim predodžbama. Uostalom, zdravorazumski gledano, spasonosni bijeg pa i pogubni »nojev sindrom« neke su od mogućih reakcija na neugodu. Donja granica pritom ne bi trebala biti 1914. jer za mnoge pojedince jedan od uzroka ratnoga šoka bile su prethodne književne idealizacije junaštva u borbi.⁷⁵

Osim odabira polaznoga korpusa, posebno je pitanje u kojoj mjeri te na koji način obraditi intertekstualne i književno-kontekstualne odnose. Za ove druge se, naime, ne bez razloga može činiti da će prije pripadati domeni kulturne povijesti negoli onoj povijesti književnosti, ali i jedni i drugi podosta su prisutni i u suvremenim nacionalnim pregledima. Naime, mimo dominantnoga nizanja autora i djela, i u njima se određena pozornost znade posvetiti mijenama žanrovskoga sustava, a premda širi tretman nakladništva i uopće pismenosti, napose pak književnih vrijednosti posredovanih vladajućim svjetonazorskim, ideološkim i obrazovnim shvaćanjima, redovito još izostaje, sve su prisutniji i osvrti na okolnosti književne komunikacije (časopisi, udruge pisaca, cenzura i sl.).⁷⁶

⁷⁵ Nakon poduljega boravka na sočanskom bojištu, najdojmljiviji zapis ostavio je Petar Grgec: »Prekoravao je sam sebe, što je nekada čitao tako rado pripovijesti o ratu. Prve su njegove predodžbe o svjetskoj slavi i veličini bile spojene s prolijevanjem krvi i tjelesnom snagom. U trećem i četvrtom razredu pučke škole pohlepno je gutao Kačića, Bogdana Krčmarića i zbornike narodnih pjesama. Kao desetgodišnji dječak sanjario je o svijetlom oružju i vilama, o ljutim bitkama i gizdavim krvavim svatovima. U srednjoj je školi učio povjesnicu, iz koje su se uzdizali najviše likovi ratnika Hanibala, Scipiona, Aleksandra, Cezara, princa Eugena Savojskoga, Napoleona. Krvavi prizori iz Ilijade, Odiseje i Enejide, zatim iz bezbrojnih sredovječnih i modernih eposa i romana odgajali su i u njegovoj duši jednostrano procjenjivanje i precjenjivanje rata.« Grgec, *U paklenom trokutu*, Hrvatsko književno društvo sv. Jeronima, Zagreb, 1940., 50-51.

⁷⁶ Za razliku od specijalističkoga Bulićeva rada u kojem se vojna cenzura 1914.–1918. promatra iz perspektive političke povijesti, ovdje je navesti i jedan

Opet, čak i kada se književnosti dominantno ne pristupa kroz njezinu značenjsku sastavnicu, već kroz formalnije shvaćene pojmove poput »stil-ske formacije« ili »pravca« (o kojima se »oblik«, dakako, ne može sasvim odvojiti od »sadržaja«), mogućnost utjecaja »neknjiževnih« čimbenika odnosno šire sociokulturne situacije barem se daje naslutiti, pa se negdašnja propulzivnost baroka, recimo, povezuje s katoličkom obnovom, a ona ekspresionizma s duhovnom klimom Prvoga svjetskog rata.

ČETIRI HRVATSKA KNJIŽEVNOPOVIJESNA PRIMJERA

Ovisno o književnopovijesnom autoru, korelacije te vrste ističu se u manjoj ili većoj mjeri, no ako se tekstovi već ne periodiziraju i ne interpretiraju s obzirom na manje uočljivu svjetonazorsku osnovu, za ideološko-političkim okvirom poseže se znatno češće. Osvrt koji slijedi bit će nužno kritički, no olakotna okolnost koja se ne može dovoljno naglasiti jest prethodna istraživačka zanemarenost Prvoga svjetskog rata, zbog kojih su se autori analiziranih književnopovijesnih pregleda morali oslanjati na malobrojne, dobrim dijelom jednostrane historiografske interpretacije, ili čak na svoje osobno dioništvo u toliko selektivnom korpusu kulturnoga pamćenja.

Primjerice, stariji pregled Slavka Ježića (1944.)⁷⁷ književnost na prijelazu stoljeća obrađivao je pod općim naslovom »Artizam hrvatske moderne, nacionalizam predratne generacije i Prvi svjetski rat (1895.

širi književno-kulturnopovijesni pregled, u kojem se osim podosta rasijanih podataka o cenzuri mogu naći i oni o trajnijem državnom nadzoru »knjige za puk« – Aleksandar Stipčević, *Socijalna povijest knjige u Hrvata*, sv. 3, Školska knjiga, Zagreb, 2008., str. 183, 458-459, 482-483 i drugdje.

⁷⁷ Slavko Ježić, *Hrvatska književnost od početka do danas. 1100–1941*, Naklada A. Velzek, Zagreb, 1944., str. 316-408.

– 1918.)«, nakon čega je slijedilo poglavlje »Između dva rata (1918. – 1941.)«. Kako bilo, u toj mješavini estetske i vojnopolitičke periodizacije nije postojao očiti kronološki diskontinuitet, predmetno područje književnosti bilo je shvaćeno prilično široko, a iako autor nije sasvim zatimio svoje estetske pa ni političke prosudbe, pružio je doista širokogrudan, gotovo polifoni uvid u različite ideološko-svjetonazorske opcije – liberalne, katoličke, isključivo hrvatske, uže srpsko-hrvatske, šire jugoslavenske, s Habsburgovcima ili mimo njih i slično, što je i bilo na tragu njegova nauma o pristupu književnosti u kontekstu kulturne povijesti.

Nasuprot tomu, u naglašeno razvojnom pregledu Ive Frangeša (1987.),⁷⁸ pisanom, kako ističe, namjerice selektivno, »iz perspektive [...] najkrupnijih stvaralaca« hrvatske književnosti (donekle s iznimkom prirodanoga »leksikona«, u kojem su »i pisci drugog reda dospjeli u povoljnije osvjetljenje«),⁷⁹ na poglavlja »Protorealizam i realizam« te »Moderna« nadovezuje se odmah »Međuratna književnost«. »Konac« moderne smješten je pritom u »višestruko znamenitu i graničnu« 1914., ponajprije zbog biološke smjene naraštaja, ali i zbog izbijanja rata: »kad te godine bukne prvi svjetski rat, kad zavlada industrijalizirana smrt na sve strane, postmatoševska idila s blagim brujanjem seoskih zvona [...] pokazat će se odviše krhkom i posve neprimjerenom da izrazi novu zbilju.«⁸⁰

U skladu s tim, za Frangeša jedini u to doba relevantan razvojni tijek hrvatske književnosti javlja se s višestruko uznesenim »avangardistom, čak protoavangardistom« Kamovom, nastavljajući se autorima borbene, jugoslavenski orijentirane omladine, s Vladimirom Čerinom kao oglednim predstavnikom.⁸¹ Nakon cezure započete izbijanjem rata, cenzurom i uopće ograničenjem javnoga djelovanja – u Frangešovu prikazu – sljedeća etapa

⁷⁸ Ivo Frangeš, *Povijest hrvatske književnosti*, Nakladni zavod Matice hrvatske – Cankarjeva založba, Zagreb–Ljubljana, 1987.

⁷⁹ Op. cit., str. 6.

⁸⁰ Op. cit., str. 285.

⁸¹ Op. cit., str. 271-281.

počinje tek s popuštanjem državnoga nadzora 1917., kada obnova starih ili pokretanje novih listova omogućuje pojavu ekspresionizma: »zahvaljujući silovitim strujanjima epohe, hrvatska književnost naglo, od zaturene, moglo bi se reći provincijalne književnosti, zabavljene isključivo vlastitim opstankom, postaje ponovno književnost koja odiše ritmom svjetskih zbivanja, a pritom ne iznevjerava svoj tradicionalni stav plemenite nacionalne angažiranosti i težnje za estetskim realizacijama.«⁸²

Što se tiče širega konteksta, vrijednosna ocjena ratnih zbivanja svedena je više-manje na Krležinu vizuru. Osim što je *Hrvatski bog Mars* pohvalno ocijenjen kao »sigurno najbolnija europska proturatna knjiga iz doba prvoga svjetskog rata«, što je hrabra tvrdnja čak i pod pretpostavkom da je autor bio upoznat sa svim ostalim kandidatima, obiljem prenesenih navoda o Hrvatima kao vjekovnim ratnicima za tuđe interese, o veleizdajnicima vlastite narodnosti i sl., Frangešov tekst praktički pounutruje i Krležina politička stajališta.⁸³ U tom kontekstu, i Galovićeva pogibija na srpskom bojištu 1914. označena je »već poznatom smrću borca za tuđe potrebe, na tuđem bojištu, u tuđoj uniformi.«⁸⁴

Na tomu tragu, i za ujedinjenje sa Srbijom ističe se da je značilo slom prijeratnih ideala, no propušteno je spomenuti da za dobar dio književnika to nije bilo nikakvo iznenađenje,⁸⁵ a i poslijeratni odnos prema jeziku protumačen je u izrazito tragičkom ključu: »Istina, Hrvati su još jednom ponudili žrtvu: sve što je bilo napredno i što je iskreno željelo jedin-

⁸² Op. cit., str. 286.

⁸³ Op. cit., str. 289.

⁸⁴ Op. cit., str. 269.

⁸⁵ Op. cit., str. 281, 293-294. Primjerice, jedan od tih bio je i Mile Budak, autor višestruko zanimljivih sjećanja iz srpskoga zarobljeništva, koji se u Frangešovu pregledu uopće ne spominje, iako je »led« na svoj način probio još novosadski *Leksikon pisaca Jugoslavije* (1972.), zacijelo kao što je i u spomenutoj *Vojnoj enciklopediji* o domobranstvu bilo pisano puno prije Krležinih izdanja.

stven književni jezik i jedinstvenu književnost, počelo je pisati ekavskolatincim.«⁸⁶

U osnovi frangešovsku shemu razvoja prvih desetljeća 20. stoljeća, s pomakom na 1916. odnosno 1917. godinu kao razdjelnicu (također zbog kraja moderne odnosno početka ekspresionizma), primijenio je u svojem pregledu hrvatske književnosti nakon 1750. i Miroslav Šicel (2005. – 2007.).⁸⁷ Uz politički kontekst, u kojem se, primjerice, još izravnije ocjenjuje da će oko 1910. đačka omladina »biti ta koja će početi pronalaziti izlaz iz općeg društveno-političkog sumraka u koji je Hrvatska tonula«,⁸⁸ u njegovim je raščlambama izrazitije prisutan onaj svjetonazorski, a veća je pozornost posvećena i prijevodima te književnim časopisima, za koje je, kako smo vidjeli i pri samoj periodizaciji, također istaknuto da unatoč krizi nisu prestali izlaziti, premda – prema njegovu sudu – primjerice, »klerikalna Hrvatska smotra u biti i nije [bila] književni list, nego stranačko glasilo«. ⁸⁹

Donadinijev »radikalni obračun s folklornim nacionalizmom« u novopokrenutom *Kokotu* (1916.), proslava jubileja Ive Vojnovića i uopće oživljavanje navodno privremeno utišane jugoslavenske ideje u *Savremeniku* (1917.) uredno su pritom registrirani,⁹⁰ no bez daljnjih uvida ni u

⁸⁶ Op. cit., str. 294.

⁸⁷ Miroslav Šicel, *Povijest hrvatske književnosti u XIX. stoljeću. Moderna*, Naklada Ljevak d. o. o., Zagreb, 2005., str. 8. Naime, iako prihvaća Frangešove razloge za 1914. kao granicu, autor u obzir uzima i suradnju Matoševih »sljedbenika« u *Savremeniku* te almanah *Grič* iz 1917. Isti, *Povijest hrvatske književnosti XX. stoljeća. Hrvatski ekspresionizam*, Naklada Ljevak d. o. o., Zagreb, 2007. Radi preglednosti, oba djela u nastavku navodim prema njihovim podnaslovima. Inače, Šicel je još autor petoga sveska *Povijesti hrvatske književnosti* (Zagreb, 1978.), naslovljenoga *Moderna*, koji na str. 36-55 također sadrži poglavlje »Društvene i političke prilike (1892–1916)«.

⁸⁸ Šicel, *Moderna*, str. 28.

⁸⁹ Šicel, *Ekspresionizam*, str. 19.

⁹⁰ Op. cit., str. 10-11, 20.

njihovu prirodu (preustroj ili raspad Monarhije?), niti u narav poretka koji ih je tolerirao (predsmrtna agonija ili pokušaj spašavanja?).

Naime, u historiografiji do 1990-ih tadašnje manifestacije jugoslaven-ske ideje unutar austro-ugarskoga okvira – poput Svibanjske deklaracije (1917.) s njezinim tzv. trijalističkim prijedlogom ujedinjenja pod habsburškim žezlom – cijenile su se pretežno kao znak slabosti jedne strane, odnosno kao lukava podvala druge, neka vrsta škropljenja dinastičkim legitimizmom kako se baš ne bi završilo u zatvoru. Mogućnost postojanja određenih službenih krugova sklonih takvoj opciji – makar bez dovoljno moći za njezinu pravodobnu provedbu – nije se razmatrala, a ni pitanje odnosa snaga na bojištu. Međutim, unatoč teškom unutarnjem stanju Centralnih sila, početkom 1918. američki se vojni pritisak na zapadu još nije toliko osjećao, Rusija bijaše potpuno izbačena iz rata, a Italija odbačena na Piavu. Srbija je pak još od kraja 1915. bila potpuno okupirana, i premda je znatan dio njezine vojske bio i dalje aktivan, proboj Solunskoga fronta nije baš bio izgledan.

U tom kontekstu, nasuprot srpskoj vladi i Jugoslavenskom odboru u izbjeglištvu, većina onih političara i književnika koji su od početka 1916. do početka ili čak do polovice 1918. na području Hrvatske i Slavonije promicali neki oblik jugoslavenstva ujedinjenje zacijelo ni intimno nije mogla sebi predočivati kao pobjedničko proširenje Kraljevine Srbije, već kao svojevrsno oslobođenje njezina teritorija integracijom u jedan dominantno južnoslavenski entitet, makar i u okviru Habsburške Monarhije, čiji raspad, uostalom, u to doba i nije bio među općim ciljevima Antante. Preokretom navedenih okolnosti tijekom 1918., međutim, jugoslavensko ujedinjenje pod Karađorđevićima postat će ne nužno poželjnim po sebi, već dobrim dijelom jednostavno najmanje lošim rješenjem za praktički cjelokupan hrvatski politički spektar, a i tada uglavnom zamišljenim uz pregovore na više-manje ravnopravnoj osnovi. S obzirom na krajnji ishod rata te na različite političke kulture, do takvih će – koliko-toliko legitimnih – pregovora, kako je rečeno, stvarno doći tek 1939.

Kako bilo, i za odrješitoga je Šicela ujedinjenje 1918. bilo u znaku »popuštanja velikosrpskim aspiracijama«⁹¹, a Krleža svojim ranim novelama, primjerice, nije samo »ukazao na sav besmisao ratnog krvarenja«, već uopće pružio – sjetimo se svega rečenoga o hegelovskoj ambicioznosti! – sliku »naših kaptolskih malograđana u službi monarhije, ili sliku generacije mladih ljudi, romantično-nebuloznih nacionalnih ideja koji su se negdje u životu sreli s Darwinom i pozitivističkom znanosti, ali u duhovnoj usko-grudnosti naše kaptolske Hrvatske nisu znali naći pravu orijentaciju«.⁹²

Godina 1914. prijelomna je i u znatno šire zasnovanom nacionalnom književnopovijesnom pregledu Dubravka Jelčića (2004.), i to kao kraj jednoga cijelog razdoblja.⁹³ Ipak, kako kaže, iako je na temelju izvanrednoga, ratnog zakonodavstva bila obustavljena javna djelatnost Matice hrvatske i Društva hrvatskih književnika⁹⁴ – ističe taj autor – pojedini su časopisi, poput *Savremenika* i *Hrvatske prosvjete*, nastavili izlaziti, a tiskane su i samostalne književne publikacije.⁹⁵ Uvelike slično Frangešovu prikazu, 1918. godina – ključna u političkom, ali ne i u književnom pogledu, napominje Jelčić – donijela je Hrvatima zamjenu jedne »tamnice« drugom, »još težom i okrutnijom i pogibeljnijom« (uočiti je eksplicitnu razliku u smjeru gradacije, nasuprot Frangešovoj implicitnoj, u kojoj se za Austro-Ugarsku ali ne i za Jugoslaviju podrazumijevalo da ih je trebalo rušiti nasilnim putem) pri čem je ona habsburška spenglerovski označena kao »staro, umorno carstvo«, zacijelo unaprijed osuđeno na propast.⁹⁶

⁹¹ Op. cit., str. 7.

⁹² Op. cit., str. 83-84.

⁹³ Dubravko Jelčić, *Povijest hrvatske književnosti*, Naklada Pavičić, Zagreb, 2004., str. 340-341. Prvo izdanje izašlo je 1997.

⁹⁴ Kroniku djelovanja Društva hrvatskih književnika tijekom rata Jelčić je inače iznio u knjizi *Spomenica Društva hrvatskih književnika 1900.–2000.–2010.*, Društvo hrvatskih književnika, Zagreb, 2010., str. 73-89.

⁹⁵ Jelčić, op. cit., str. 346.

⁹⁶ Op. cit., str. 340, 346-347. Sličnu, decidiranu tvrdnju iznosi i Stipčević (»carstva kakvo je bilo ono Austro-Ugarsko, bila su osuđena na nestajanje«), na-

Okolnosti ujedinjenja te navodna nesposobnost hrvatske političke elite pritom su još izričitije osuđeni, a za jugoslavensku ideju ustvrđeno je kako joj je prije rata bio sklon tek dio književnika, od kojega je većina ubrzo shvatila svoje zablude.⁹⁷ Popularnost ekspresionizma pritom nije toliko dovedena u vezu s ratom, koliko s teškim »političkim i moralnim stanjem u novoj državi«. ⁹⁸

Opet, premda Krležin opus za Jelčića nipošto nije neupitna mjera svih stvari (štoviše, ovdje raščlanjeno drugo izdanje prošireno je u odnosu na izvornu inačicu, među ostalim, autorovim izlaganjem o podčinjenosti tekstova mu ideologiji),⁹⁹ zbirka *Hrvatski bog Mars* i za nj ostaje »zacijselo jedna od najsnažnijih, umjetnički najvrednijih antiratnih knjiga u europskim književnostima«, a ona i drama *U logoru* »skupile su u svojim likovima svu tragiku i sve rane hrvatskih ljudi, koji već stoljećima ratuju i krvare, uvijek za tuđu korist, »kao veleizdajnici svoje vlastite narodnosti«. ¹⁰⁰

Naposljetku, pregled Slobodana Prosperova Novaka (2003.)¹⁰¹ u mnogim je vrednovanjima ideološkoga sloja pojedinih književnih tekstova s početka 20. stoljeća bliži Jelčićevu negoli Frangešovu ili Šicelu, a u širini zahvata, strukturiranoga prema pojedinim autorima – k tomu s izraženom biografskom sastavnicom – zacijselo još Ježićevu. S obzirom na to, razvoj pojedinih književnih rodova i vrsta te uopće mijene u književnoj komunikaciji (nakladništvo, časopisi, cenzura i sl.) nije zasebno obrađen, no prema brojnim osvrtima na društveni kontekst, pa i na djelatnost književnopovijesno marginalnih pojedinaca poput Nikole Tesle, može se

pominjući k tomu da je u monarhističkoj Jugoslaviji beogradska politika prema Hrvatima bila opasnija, a cenzura nemilosrdnija. Stipčević, op. cit., str. 485-486.

⁹⁷ Jelčić, op. cit., str. 347.

⁹⁸ Op. cit., str. 350.

⁹⁹ Op. cit., str. 355-356.

¹⁰⁰ Op. cit., str. 358.

¹⁰¹ Slobodan Prosperov Novak, *Povijest hrvatske književnosti. Od Bašćanske ploče do danas*, Golden Marketing, Zagreb, 2003. Pregled je od raznih nakladnika objavljivan u više inačica.

zaključivati o namjeri da taj opsežan prinos bude relevantan i za kulturnu povijest.

Kada je tomu tako, među prosudbama o posljedicama Prvoga svjetskog rata s kojima se uglavnom možemo složiti,¹⁰² istaknuti je i neke zacijelo odviše slobodne, a dijelom i posve netočne. Primjerice, tvrdnja kako je Prvi svjetski rat »presudno izoštrio čovjekove spoznaje«, slično pojedinim Fussellovim tezama, ne pruža nam neku nedvosmislenu informaciju, posebice ako je dovedemo u vezu sa svime što je autor drugdje, i znatno jasnije, napisao o iracionalizmu proizašlih totalitarnih poredaka. Slično tomu, tvrdnju kako je »okrutni i strašni rat zauvijek [...] iz umjetnosti izagnao kult čiste ljepote« trebalo bi zacijelo u bitnom ublažiti, a ona prema kojoj je »raspad Habsburške Monarhije, nažalost samo zakratko, uveo [...] hrvatski identitet u zajednicu nezavisnih europskih naroda«, ne može se – s obzirom na unutarnji ustroj i međunarodni status Države Slovenaca, Hrvata i Srba – niti uvjetno prihvatiti.¹⁰³

I za Novaka Galovićeva je pogibija besmislena »tipična smrt tadašnjih poniženih građana Habsburške Monarhije«, no pritom je ipak natuknuto da pjesnik nije bio buntovnik, i da je u smrt »pošao kao da odlazi na neku dužnost, bez pogovora jer je bio domobranski zastavnik«.¹⁰⁴ Doista, čak i tako začudno sročena napomena o dužnosti (čemu »kao da«?) mogla bi biti znakom određenoga interpretativnog pomaka, u kojemu mladenačka revolucionarnost, ranije toliko samorazumljiva nasuprot »oportunizmu« legitimističkih »buržoaskih« političara, ipak biva ponešto relativizirana. Premda i najčišći idealisti mogu trebati financijera za svoje ciljeve, zacijelo sa sličnom namjerom niti uz Čerinu, toga »u svojem naraštaju najvehementnijeg zagovornika političkog ujedinjenja Južnih Slavena«, nije propušteno spomenuti da je bio »plaćenik srbijanskih tajnih službi«.¹⁰⁵

¹⁰² Op. cit., str. 319.

¹⁰³ Op. cit., str. 311, 313.

¹⁰⁴ Op. cit., str. 307.

¹⁰⁵ Op. cit., str. 310.

Nasuprot Frangešu i Šicelu, a sličnije Jelčiću, izlaganje o Krleži Novak započinje pak ocjenom kako je taj književnik svojim »ideološkim egoizmom, paradoksalno, čak i osiromašio književni krajolik toga doba«,¹⁰⁶ no njezina primjena na odnos prema Prvom svjetskom ratu izostala je. Naime, i za Novaka *Hrvatski bog Mars* je »odličan ciklus« i uopće Krležina »najuspjelija knjiga kratkih proza«, koje povezuje »osjećaj apsurdnog uništavanja ljudskih života, besmislenost i metafizička tupost nevinih hrvatskih domobranskih smrti«. ¹⁰⁷

Ukratko rečeno, iako mi namjera nipošto nije prevrednovanje svih (književnih) vrijednosti vezanih uz Prvi svjetski rat, slijedom razvojnoga tijeka od Frangešove i Šicelove do povijesti hrvatske književnosti Jelčića i Novaka trebali bismo se zapitati u kojoj su mjeri interpretacije pojedinih tekstova a i kanonske liste uopće uvjetovane mitološkim poimanjem Prvoga svjetskog rata kao iz hrvatske perspektive (potpuno) besmislenoga pa i (potpuno) apsurdnoga rata, iako je očevidno da su postojale i podjednako hrvatske perspektive za koje je sudjelovanje u tomu ratu – barem na nekim bojištima, u nekim aspektima, i za neko vrijeme – bilo ne samo legitimno izvršavanje uže shvaćene dužnosti, nego i etički opravdan čin u širem smislu.

RAT KAO KNJIŽEVNA TEMA – OPĆENITA RAZMATRANJA

Povrh svega, načelno postavljeno, u vezi s ekskulpacijom ovdje raščlanjenih pregleda, može se još uočiti da humanističke, a i neke društvene struke općenito, imaju određenih teškoća s obradom oružanih sukoba. Shematski gledano, moglo bi se ustvrditi da im je odnos ili

¹⁰⁶ Op. cit., str. 320.

¹⁰⁷ Op. cit., str. 323-324.

pretjerano, ili premalo distanciran. U jednu ruku, rat se u mnogim novijim književnopovijesnim prinosima »zapadnoga kruga« promatra kao zlo po sebi, za koje redovito i nije bitno tko ga je i zašto započeo, jer ionako donosi samo patnju. Ako me dojam ne vara, književna djela atribuirana kao »antiratna« i »pacifistička« ondje se obično više cijene od »domoljubnih« ili čak »huškačkih«. Kako smo vidjeli s *Doživljajima dobrog vojaka Švejka*, pojedini se tekstovi pritom čak mimo autorove namjere tumače kao da govore o ratu uopće, a ne samo onomu koji se iz njegove točke gledišta ocjenjuje kao nepravedan. S druge strane, nađe li se u oružanom sukobu prosuditeljeva zemlja (nacija, pokret itd.), dionice »domoljubnih« tekstova redovito će barem ponešto porasti, a i pojedini uistinu huškački postat će tek »borbeni«. Donekle analogan pomak u suprotnom smjeru mogao bi se, primjerice, zamijetiti i u vrednovanju nekih književnih tekstova nastalih pretežno u 18. i 19. st. nadovezivanjem na tradiciju usmene epike, koji zbog – makar i sasvim formulaičnih – brutalnih obračuna s, primjerice, Osmanlijama više ne nailaze na sveopće odobravanje.

Kako bilo, na umu nemam relativizaciju svih estetskih kriterija, već samo djelomično propitivanje njihove sociokulturne uvjetovanosti. U kontekstu opisanoga uzdizanja »pobune omladine« s početka stoljeća, ili Krležinih nezadovoljnih časnika-inteligenata, ili Tolstojeve »nesretne« obitelji Karenjin, zacijelo bi se moglo ustvrditi da životno nezadovoljstvo, hijerarhijske napetosti ili nesretan brak u pravilu pružaju veće mogućnosti za izgradnju napetoga zapleta, negoli jednolična, banalna, samozadovoljna svagdašnjica. Naposljetku, čisto iskustveno gledano, više kanonskih književnih djela – što naročito vrijedi za poeziju – tematizira neku vrstu negativnih emocija, patnje ili barem tihe tuge. Čak i ona u kojima na kraju dolazi do povoljnoga raspleta posvećenija su – usudio bih se reći – izbjegavanju nesreće negoli postizanju sreće. Zacijelo bi bilo neosnovano kazati da je to zato što ih najčešće i pišu nesretni pisci za nesretne čitatelje, ali danas prevladavajuće poimanje »dobre literature« daleko je bliže villonovskim i wertherijanskim negoli klasicističkim, sorealističkim

i nacionalsocijalističkim motivima, pri čem se posljednje dvije skupine najčešće više i ne smatra umjetnički relevantnima.¹⁰⁸

S obzirom na to, književne obrade pojedinih tematskih kompleksa, primjerice rata, braka i sl. tek se krajnje oprezno mogu koristiti kao kulturnopovijesni izvori. Primjerice, većina srednjovjekovnih isprava sačuvana je jer ih je svojedobno netko ocijenio dovoljno važnima. Naravno, ne zato što je imao na umu muke kasnijih povjesničara, već zato što su bile povezane s ishodom nekakvoga pravnog spora. Većina pak svagdašnjih, nekonfliktnih životnih situacija pala je postupno u zaborav, iako nema sumnje da opravo one, a ne tužbe, presude i smaknuća čine glavninu nekoga sociokulturnog sustava.

Analogno tomu, i znatan dio arheoloških rekonstrukcija znao je zanemariti ključnu ulogu drvenih predmeta, usredotočivši se na manje propadljive materijale poput kamena, gline i metala. Mimo već naširoko spominjanih tvorevina usmene književnosti i uopće životnoga iskustva nepismenih, u kontekstu književno-kulturnih istraživanja – posebice onih razdoblja u kojima je proizvodnja »kulture pamćenja« bila izrazitije usmjeravana – to bi značilo da određeni doživljaji nikada i ne budu zapisani, jednostavno zato što ih nitko ne cijeni dovoljno vrijednima, ili pak potencijalni autori predviđaju da se s obzirom na okolnosti nikada neće probiti do tiska. Zacijelo razmjerno manji dio tekstova naposljetku biva napisan bilo za uži bilo za širi krug, ali naposljetku ne i objavljen. Dobar primjer za to jest distribucija stajališta unutar hrvatskoga autobiografskog korpusa vezanoga uz Prvi svjetski rat – od četrdesetak monografski objavljenih tekstova, većina je protuhabsburški ili barem apolitički nastrojena; od petnaestak neobjavljenih rukopisa, većina je prohabsburška ili barem legitimistička.

¹⁰⁸ S obzirom na odnos između futurizma i fašizma, vezu poetike i politike ne treba shvatiti redukcionistički.

Uz izloženo shvaćanje o »dobroj literaturi«, razumljivo je i da će se, primjerice, prikaz Hektorova straha od Ahila iz *Ilijade* kao »općeljudski« ili »višedimenzionalan« cijeniti estetski vrednijim od znamenitoga, ali poglavito etički recipiranoga Horacijeva stiha o pogibiji za domovinu, koji se – uostalom – uobičajilo ironizirati upravo od Prvoga svjetskog rata. Unatoč tomu, ma koliko motivacija vojnika tijekom 20. stoljeća – da ne ulazimo u ranija razdoblja – bila splet različitih činitelja, domoljublje je, praćeno uvjerenjem da se vodi pravedan rat, bilo i ostalo jedan od važnijih. No, prema *Ilijadi*, nakon što je bježeći od Ahila optrčao neka tri i pol kruga oko Troje, Hektor se nije zaustavio zato što je sam od sebe smogao snage da junački pogine, već zato što je zbog Atenine obmane povjerovao da mu je stigla pomoć.

U skladu s tim, tekstovi koje bi po autorovoj namjeri valjalo čitati kao domoljubne mogu još postavljati pitanje ima li smrt za domovinu važnosti čak i ako se naposljetku ne pobijedi, ali odgovor na nj uvijek mora biti decidirano pozitivan, što će naravno smanjiti od novije struke toliko cijenjeno obilje interpretativnih razina koje omogućuju kompleksni, ili barem ne toliko transparentni prikazi »ljudskoga stanja«.

Osnovna teza koju s tim u vezi želim zaokružiti – natuknuh je već u vezi s navodnim univerzalizmom *Doživljaja dobrog vojaka Švejka*, Žmegačevom kritikom Remarqueova romana i Frangešovom ocjenom Krležinih domobrana kao kolektivnoga junaka – jest da, na jednoj strani, nema nikakve nužnosti zbog koje bi se takva »višeznačnost«, »višeglasnost« ili »otvorenost« sa stajališta čitateljskog užitka pa i estetskog vrednovanja morala cijeniti više od »jednoznačnosti«, »jednoglasnosti« ili »zatvorenosti«.

Nadalje, na drugoj strani, uočiti je i da strukovnjaci koji inače promiču takvo interpretativno »obilje«, pojedine – zbog nečega »indeksirane« – tekstove poput, eto, Krležinih domobrinskih novela, znaju svoditi na jedno jedino, »zamrznuto« tumačenje, čak i kad ti – sami po sebi – nisu u toj mjeri decidirani. Primjerice, Krležini novelistički likovi pojedinih profesionalnih

austro-ugarskih časnika poput »Slavka Wallensteina« i »Dušana Jugovića« nešto su profiliraniji od onih dramskih (»natporučnik Walter«),¹⁰⁹ a bitno od njihovih zbiljskih pandana poput Slavka Štancera ili Slavka Kvaternika, svedenih u autorovim (para)memoarskim i publicističkim tekstovima na sasvim neljudske »crno-žute kreature«. Ukratko, recipiramo li »Wallensteina« kontaminirani onime što je Krleža drugdje napisao o Štanceru, ili glavnina dosadašnje historiografije o austro-ugarskoj »tamnici naroda«, promaknut će nam jedan značenjski sloj – inače znatno razrađeniji u sjećanjima Josipa Horvata – iz kojega bi prema takvim domobranskim časnicima moglo slijediti i određeno uvažavanje, ako već ne i ljudsko razumijevanje.¹¹⁰

Slično tomu, primijenimo li nekritički Krležinu lakonsku tvrdnju kako je spomenuti časnik-književnik Knežević imao »zbrku u glavi« (među ostalim, vjerojatno i stoga što je, zacijelo za razliku od Krleže, držao da je »naša granica na Doberdobu«, tj. na Soči), ili još očividnije neutemeljenu Horvatuovu prosudbu kako je taj isti Krležin »prijatelj iz djetinjstva« 1917. *Hrvatsku rapsodiju* nepovoljno prosudio kao poklonik preživjelih shvaćanja Franje Markovića pa i glasnogovornik hrvatskoga malograđanskog konzervativizma, zanemarit ćemo sasvim izglednu mogućnost da su se nakon godina ratnih napora mnogi hrvatski sudionici Prvoga svjetskog rata doista mogli naći podijeljeni između »starih« i »novih« vrednota (vladara i naroda, časti i interesa, galantnosti i bezobzirnosti, junaštva i tehnologije...), naročito kada je postalo jasno da su poraz, potom i raspad Monarhije sve izgledniji.¹¹¹

¹⁰⁹ Zacijelo s nedvosmislenom porukom koju većina interpretira nije istaknula, u *Kraljevskoj ugarskoj domobranskoj noveli*, prvi put objavljenoj 1921., satnik Jugović ocrtan je kao prohabsburški Srbin.

¹¹⁰ Iscrpnije o tomu Hameršak, »Put do pobjede Slavka Štancera«, u: *Put do pobjede sastavljen za podčastnike i momčad sviju četa hrvatske krvi*, Fortuna d. o. o., Zagreb, 2015., str. XI-XIII (pogovor pretisku izdanja iz 1916.).

¹¹¹ Također više u Hameršak, »Pogled u život i djelo Branimira Kneževića«, str.VIII-XVI.

Takva jedna vrsta ubrzanoga razvoja naročito je uočljiva usporedimo li dva teksta također manje poznatoga novinara i književnika Jurja Oršića-Slavetičkog. U svojoj knjizi fragmentarnih ratnih sjećanja, tiskanoj 1917. u okupiranom Beogradu, taj je autor, naime, na neobično zanimljiv način predmoderne, gotovo viteške nazore o ratu spojio sa sasvim modernističkim poimanjem književnosti. Posljednja u knjizi opisana epizoda smještena je u ljeto 1915., kada se zacijelo – posebice iz početne perspektive konjaničkoga dočasnika plemićkog podrijetla – boravak na bojištu još nije činio toliko pogubnim. No, Oršić-Slavetički iste je 1917. u *Beogradskim novinama* (uređivao ih je prije Ogrizovića), tj. u poodmakloj fazi rata, objavio i autobiografski esej, posvećen negativnom utjecaju industrijske tehnologije na ratovanje, u kojemu s praktički pacifističkih polazišta upozorava na psihološku neizdrživost duljega bivanja na bojištu, pustivši tako (zacijelo potpuno svjesno!) u istodobni optjecaj dvije različite inačice svoje osobnosti – onu stariju, prijeratnu, predmodernu, neiskusnu i još optimističnu, i onu noviju, veteransku, modernu, pesimističnu i razočaranu.¹¹²

Na tomu tragu, kada se već označujući pojedina djela kao antiratna ili pacifistička govori o tragičnosti ili apsurdnosti Prvoga svjetskoga rata u kontekstu europskih književnosti, uočiti je još jednu posebnost hrvatskoga slučaja. Naime, britanski, francuski, njemački, talijanski i srpski vojnici mogli su sebi u vezi s ratom postavljati različita pitanja, no barem im je pojam »domovine« bio koliko-toliko državnopravno zaokružen. U skladu s tim, najpoznatiji zapadnoeuropski antiratni tekstovi svoju edipovsku »tragičnost« – definiramo li je kao sudbonosno razotkrivanje junakove zablude – ne crpe iz toga što su bilo autor bilo pripovjedač upućeni na bojište protiv svoje volje, u smrt za nešto što ih se uopće ne tiče. U stvari, većina njih do samoga je kraja odana »domovini« ili, eventualno, nešto neutralnijoj internaliziranoj »dužnosti« (u Barbusseovu *Ognju* ta je odanost

¹¹² O tomu Hameršak, »Juraj grof Oršić-Slavetički – na konju s perom u ruci«, u: Juraj Oršić-Slavetički, *Na konju i u rovu*, Fortuna d. o. o., Zagreb, 2014., str. X, XVIII-XXI (pogovor pretisku izdanja iz 1917.).

neprijeporna, ali nalazi se do samoga kraja i u Remarqueovu *Na zapadu ništa novo*), no ratne strahote, iscrpljenost i naponi tehnološki zasićenoga bojišta pokazuju se »jačima« i od domoljublja i od dužnosti, ne nužno trajno, ali dajući im u najmanju ruku jednu dodatnu, »tamnu« dimenziju. Kako je, vjerujem, pokazano, i barem manji dio vojnika iz hrvatskih krajeva odlazio je u rat također vođen nekom vrstom domoljublja, a zacijelo još nešto veći srodnim osjećajem dužnosti, no književni korpus takve provenijencije donedavno nije bio uziman u obzir, čak niti onaj vezan uz borbe na Soči, u čije su geopolitičke čizme kasnije više ili manje odlučno uskočile obje jugoslavenske države.

Budući da u dominantnoj interpretaciji krležijanskoga narativa ni domoljublje niti internalizirana dužnost ne figuriraju kao egzistentni motivi, »tragičnost« njegovih domobranskih junaka temelji se na drugoj osnovi. Posrijedi, čini se, čak nije niti to jesu li oni u rat poslani mimo svoje volje ili ne, već u tomu što njihova volja uopće još nije formirana (otuda njihova, frangešovski rečeno, tek »pasivna« a ne i »aktivna« rezistencija). Naime, oni se kao neškolorani i uopće nepismeni vladarevi »podanici« bez prava glasa nalaze još u jednom politički nesvjesnom, arhaičnom svijetu, i sudbinski »prelazak iz neznanja u znanje« dogodit će se tek u završnoj fazi rata, pojavom zelenoga kadera i drugih oblika neposluha, ali i tada odviše amorfno za Krležina htijenja.

Ono, međutim, o čemu u Krležinim tekstovima postoje tek naznake, a može se – u ovom trenutku sasvim uopćeno, ali ne tek hipotetski – zaključiti iz cijeloga niza donedavno također previđanih sjećanja bliskih pučkoj književnosti, jest to da taj politički još nesvjestan, arhaični svijet običnih, nepismenih ili polupismenih vojnika nije bio posve nestrukturiran, već uobličen i starijim i dubljim svjetonazorskim odrednicama, u kojima je nepopustljiva, uporna borba igrala središnju ulogu. Je li baš tako bilo na cijelom području Hrvatske i Slavonije, Dalmacije te Bosne i Hercegovine, ili su postojale i određene regionalne razlike, ne možemo u ovom trenutku znati, no osobna čast ostala je motivacijski veoma važna čak i kada se ni

položena prisega niti strah od kazne više nisu osjećali toliko obvezujućima. Međutim, ma koliko bila ustrajna, u danim okolnostima niti osobna čast nije bila svemoćan regulator ponašanja, i postupno je morala ustupiti mjesto »racionalnom«, interesnom promišljanju vlastitih akcija, sve više usmjerenih prema samoodržanju, a onda i napuštanju bojišta.

Drugim riječima, za razliku od zapadnoeuropskih, hrvatski a i drugi južnoslavenski obični vojnici u austro-ugarskoj vojsci nisu potkraj rata shvatili da je zbilja suvremenoga rata na neki način jača od njihovih političkih stajališta, već od zacijelo još dubljih, svjetonazorskih, pri čem ponuđene daljnje opcije nacionalne i/ili socijalne revolucije nisu uspjele nadići razinu pojedinačnih nastojanja. Poigramo li se dalje tim uvelike još nedotjeranim izvodom, slijedit će stoga da je za njih ta svojevrsna ubrzana modernizacija karakterizirana »prelaskom iz neznanja u znanje« te zamjenom »etike dužnosti« »etikom pobune« bila drastičnija, a onda zacijelo i na gotovo hamletovski način »tragičnija« negoli u mnogih drugih boraca Prvoga svjetskog rata, pa i od dosad prevladavajućega pogleda na tragiku Krležinih domobrana.¹¹³

POGLED IZVANA – KULTURNA POVIJEST PRVOGA SVJETSKOG RATA ANDREWA WACHTELA

Za kraj, nakon pet hrvatskih općih književnopovijesnih pregleda, ovaj ću nacrt završiti osvrtom na jedan izrijeком kulturnopovijesni pregled stanja u »južnoslavenskim zemljama« 1914. – 1918. iz pera američkoga povjesničara Andrewa Wachtela (1999.), objavljen u razmjerno često citi-

¹¹³ Raniju, nešto jednostavniju inačicu ovoga promišljanja izložio sam u Hameršak, *Tamna strana Marsa*, str. 429-432 i 452-455.

ranom zborniku uvaženoga »međunarodnog nakladnika«. ¹¹⁴ Očekivano, u pogledu zahvaćenoga korpusa književnih tekstova i drugih pojavnosti njegov je zahvat znatno širi, a donekle je nadišao i fusselsovsko poimanje kulturne povijesti kao bavljenja »visokom« umjetnošću. S druge strane, zacijelo povezano s njegovim dugogodišnjim bavljenjem jugoslavenskom idejnošću na području kulture, o čem je malo ranije objavio i podijeljeno recipiranu samostalnu knjigu, ¹¹⁵ njegov pristup – u kojemu se, uočiti je, u južne Slavene ne računaju Bugari – umnogomu je »jugoslavocentričniji«, donekle čak i »serbocentričan«.

Posegnuvši za tim oznakama, ne želim ustvrditi da je Wachtelov prikaz pogrešan u svim pojedinostima – nema sumnje, sadrži on i mnoge korisne uvide, a priznati mu je i teškoće u pronalaženju gradiva te ograničeni opseg – već to da je svoja vrela po svem sudeći odabrao, dijelom i interpretirao polazeći od unaprijed zadanoga okvira prema kojemu su bitke na balkanskom bojištu Prvoga svjetskog rata, kako na kraju i sam izravno kaže, bile »okrutno bratoubilačke«. ¹¹⁶ No, poput ranije spomenutih ocjena o »veleizdajnicima vlastite narodnosti«, ni tvrdnja prema kojoj su svi južni Slaveni braća, očito, nije nešto što se može tako lako znanstveno potkrijepiti. Na tomu tragu, nagnuće k svojevrsnom teleološkom tumačenju povijesnih tijekova može se razabrati već i iz prve autorove rečenice, s obzirom na to da je držao potrebnim u njoj napomenuti kako su 1914. zemlje koje će se 1918. ujediniti u Kraljevstvo SHS bile dijelovi triju

¹¹⁴ Andrew Wachtel, »Culture in the South Slavic lands, 1914–1918«, u: *European Culture in the Great War. The Arts, Entertainment, and Propaganda, 1914–1918.*, Cambridge University Press, Cambridge, 1999., str 193-214.

¹¹⁵ Andrew B. Wachtel, *Making a Nation, Breaking a Nation: Literature and Cultural Politics in Yugoslavia*, Stanford University Press, Stanford, 1998. Usp. npr. Mirna Zakic, »Book Review«, na: *The Nationalism Project* (2004.), <http://www.nationalismproject.org/books/bookrevs/Wachtel.html> (pristup 31. siječnja 2015.).

¹¹⁶ Wachtel, »Culture in the South Slavic lands, 1914–1918«, str. 214.

različitih država.¹¹⁷ Poveže li se ta s navedenim sklopom o »bratoubilačkom ratu«, teško je oteti se zaključku da autor želi sugerirati kako je ratni ishod omogućio početak kasnije nažalost prokockanog ostvarenja vjekovnog sna južnih Slavena, a ne možda mukotrpani brak iz nužde, u koji su mnogi od ranije itekako sumnjali. Toliko, za početak, o »jugoslavocentričnosti« njegova pregleda.

Unatoč tomu, Austro-Ugarska u tekstu nije izravno demonizirana. Štoviše, za razliku od Frangeša i Šicela, koji uz razdoblje Prvoga svjetskog rata vežu određeno zamiranje umjetnosti, Wachtel drži da se posebice u Hrvatskoj i Sloveniji (nazivi su njegovi) tijekom ratnih godina, unatoč mobilizaciji i cenzuri, nastavio iznenađujuće bogat kulturni život, što je – ne previđa se – bilo povezano i s određenim stupnjem autonomije zagrebačkih vlasti. Prema Wachtelu, osim uhićenja brojnih srpskih političkih i kulturnih djelatnika prvih tjedana rata, zabrane njihovih listova i kulturnih udruga, u Austro-Ugarskoj bili su uobičajeni (*common*) i službeno odobreni pogromi (*officially approved pogroms*) nad Srbima, posebice u Bosni. Za razliku od njih, nastavlja se, Slovenci i Hrvati nisu baš bili tretirani kao neprijatelji, što i nisu trebali biti, s obzirom na to da su oružane snage opskrbljivali velikim brojem lojalnih vojnika.¹¹⁸

Doista, ostavimo li po strani razmjerno nejasno značenje te zbiljsku prostornu i vremensku distribuciju tih pogroma, prema dostupnim podacima može se ustvrditi da hrvatsko pučanstvo u Monarhiji – za razliku od, primjerice, srpskoga pučanstva u Srijemu nakon povlačenja srpske vojske, koja ga je nakratko zauzela – nikada nije podvrgavano nekom obliku kolektivne odgovornosti. Ipak, prisilnom preseljenju u posebno određene logore iz sigurnosnih s razloga bile podvrgnute i desetine tisuća istarskih Hrvata, a unatoč zabrani ćirilice pisma (ukinutoj prije listopada 1918.) ni navodno opće nepovjerenje prema Srbima nije baš bilo

¹¹⁷ Op. cit., str. 193.

¹¹⁸ Op. cit., str. 194.

toliko da ih se ne bi pozivalo u vojsku, gdje su i mnogi od njih više-manje lojalno služili. Slično tomu, uhićen je odnosno interniran bio i znatan broj hrvatskih političara i kulturnjaka, za koje se ocijenilo da su odviše srpski ili jugoslavenski orijentirani. Najkraće rečeno, državna represija ili od države nedostatno/neuspješno suzbijano nasilje pogodili su početkom rata u većoj mjeri srpsku negoli hrvatsku elitu, i u većoj mjeri srpsko negoli hrvatsko pučanstvo, ali iz toga se dalje ne mogu izvoditi jednostavne dihotomije. Osim toga, kako sam, nadam se, pokazao, »lojalnost« hrvatskih i slovenskih vojnika ne može se – naročito ne kulturološki gledano – uzeti kao potpuno uniformna kategorija, bez ikakvih varijacija s obzirom na kraj ili početak rata te na bojište na kojemu se nalaze.

Slično tomu, prema Wachtelu, uoči 1914., i u Hrvatskoj i u Sloveniji jezgru kulturne potpore habsburškoj vladavini činili su »konzervativni klerikalci«, dok su liberalne stranke redomice bile sklonije nekoj vrsti jugoslavenstva, tada još pretežno zamišljanog u sklopu trijalistički preuređene Monarhije. Kada je izbio rat, na pripadnike posljednjih gledalo se s velikom sumnjom, i ako već nisu bili izravno kažnjavani, u najmanju im ruku nije bilo dopušteno iznositi projugoslavenske poglede. To se, kaže, promijenilo 1917., kada su vrhovi Monarhije – radi pridobivanja Slavena – odlučili dopustiti izražavanje jugoslavenskih osjećaja na području kulture, ali i politike, sve dok se barem implicitno ostaje u trijalističkom okviru. Do 1918. određene oblike jugoslavenstva tako su – napominje Wachtel – prihvatili i hrvatski te slovenski »konzervativni elementi«. ¹¹⁹ No, i ovu dihotomiju valjalo bi rafinirati – u najmanju ruku, i prije 1914. bilo je jugoslavenski orijentiranih katoličkih intelektualaca, isto kao što nisu ni sve liberalne stranke bile sklone čak ni šire shvaćenom jugoslavenstvu.

Svoj pak zaključak o bogatstvu kulturnoga života Wachtel pak potkrepljuje ponajprije time što su tijekom rata prva važnija djela objavili Ivo Andrić i Miroslav Krleža (misli se na *Ex Ponto* te na *Hrvatsku raspo-*

¹¹⁹ Op. cit., str. 194-195.

diju), najveći – kako kaže – srpski, i najveći hrvatski pisac 20. stoljeća, a došlo je upravo i do kristalizacije one vizije jugoslavenske kulture koja će prevladavati kulturnom politikom prve jugoslavenske države. Prema Wachtelu, ta je vizija jugoslavensku kulturu doživljavala kao nadnacionalnu (*supranational*) sintezu najboljih elemenata svake od posebnih nacionalnih (*separate national*) kultura.¹²⁰

Tvrđnja je, međutim, već utoliko upitna što ne objašnjava koliko bi tih posebnih nacionalnih kultura trebalo biti, niti je li oko toga vladalo baš potpuno suglasje (na to ću se još vratiti), pri čem nigdje nije pojašnjeno koje sve uvjete neki tekst mora ispuniti da bi ušao bilo u korpus kulturnoga jugoslovenstva bilo u korpus neke od tih posebnih nacionalnih kultura. S obzirom na to da u nekima od tekstova koje spominje i nema izravnoga zastupanja jugoslavenske ideje, čini se da se Wachtel u znatnoj mjeri vodio ne samo uvelike preskriptivnim, već i znatno pojednostavljenim, štoviše ahistorijskim shvaćanjem, prema kojemu se pripadnost nekoga teksta navodnom sustavu jugoslavenske kulture može opravdati jugoslovenstvom njegova autora izraženom u nekom drugom (bilo ranijem, bilo kasnijem tekstu), a ponegdje čak i pukim jezično-teritorijalnim kriterijem.¹²¹

Slijedom takve neodređenosti, moglo bi se, primjerice, postaviti i pitanje treba li se u promatrani korpus jugoslavenske kulture uvrstiti i »pučko izdanje« austro-ugarske *Crvene knjige*, u kojemu se već 1915. govori o velikosrpskom podrivanju »jugoslavenskih dijelova« Monarhije odnosno zemalja što ih »nastavaju Jugoslaveni«?¹²² Ili sklop »jugoslovenski krajevi«, kojega je u spomenutim okupacijskim *Beogradskim novinama* – Wachtel inače za njih kaže da praktički i nisu objavljivale nego strogo

¹²⁰ Op. cit., str. 195.

¹²¹ Spomenuta prikazivačica također je uočila kako u svojoj knjizi Wachtel pojedina djela Ive Andrića i Milorada Pavića neosnovano povezuje s promicanjem bilo jugoslavizma bilo srpskoga nacionalizma. Zakic, op. cit.

¹²² *Austro-ugarska Crvena knjiga. Diplomatske isprave, kojima se objašnjava, kako je došlo do rata god. 1914.*, Zagreb, 1915., Kr. zemaljska tiskara, str. 1, 26-29.

cenzurirana ratna izvješća¹²³ – još potkraj 1916. uporabio poznati nam Oršić-Slavetički pišući o negdašnjem prostiranju Napoleonove vlasti?¹²⁴ Ili možda *Ratno roblje* Mile Budaka, najvjerojatnije napisano u talijanskom zarobljeničkom logoru potkraj Prvoga svjetskog rata, u kojemu se – za razliku od toliko spominjane *Hrvatske rapsodije*, koja u bitnom ne prerasta fantazmagoriju užega, hrvatskog okvira¹²⁵ – na više mjesta očituje ne samo općeljudska nego i kulturna bliskost spram maloga srpskog čovjeka, a neprihvatljivima se prije svega cijene politička kultura i uopće teritorijalne ambicije Kraljevine Srbije?

Naposljetku, nešto slično uočio je čak i jugoslavenski nastrojani Ante Kovač, dok se kao pripadnik osječke 28. domobranske pješачke pukovnije u veljači 1916. nalazio u Nyíregyházi – časnici te postrojbe, naime, odazvali su se pozivu na predstavu ruskih i srpskih zarobljenika, koji su, nagovoreni, zaszvirali srpske pjesme: »Pokojni natporučnik Veočić naredio je našim raspoloženim sviračima, da nas prate uz bečarac do oficirske barake. U baraci smo još kasno u noć ‘srbovali’, pili i pevali, nahranivši i nadarivši [ih] novcem i cigaretama. To su bili prvi srpski vojnici, što sam ih sreo u životu. Toliko su bili naši, da čak ni frankovci, kojih je bilo nekoliko među domobranskim oficirima toga bataljona, nisu ništa protestovali,

¹²³ Wachtel, »Culture in the South Slavic lands, 1914–1918«, str. 209.

¹²⁴ Oršić-Slavetički, »Život i običaji u Hrvatskoj u drugoj polovini XVIII. i početkom XIX. stoljeća«, *Beogradske novine*, II/1916., 17. XI., str. 1.

¹²⁵ Prema Wachtelovu mišljenju, *Hrvatska rapsodija* uspješno zrcali (*captures*) kolektivno ludilo i oćajanje hrvatske nacije (*Croatian nation*) tijekom rata. Wachtel, op. cit., str. 214. No, ne počiva li i ta prosudba na nekoj vrsti začaranoga kruga, fingirajući dohvatljivost znanja o tadašnjem stanju nacije (naroda, puka?) koje ne bi proizlazilo iz tek nekoliko njegovih »uspješnih« umjetničkih obrada? Primjerice, još jedan od Kneževićevih prigovora u kritici, koja je bila sve samo ne konzervativno malograđanska, bio je taj da Krleža iznimne, naročito bizarne slućajeve prikazuje kao opće pravilo. Za nj tako izrijekom reprezentabilni hrvatski i slavenski tipovi nisu ni gladni Mujo niti bahati Mornar, već junaci na naćin Kraljevića Marka. Knežević, »Nalićje ›Hrvatske rapsodije‹«, *Savremenik*, XII/1917., br. 6, str. 274–275.

što oni sede za našim stolom.«¹²⁶ Ne možemo, naravno, znati što su ti pristalice »prohabsburškoga« ogranka Stranke prava mislili, niti je li ono »naši« Kovač htio protegnuti i na njih, ali vjerujem da ulomak dostatno ilustrira kako izrazi tolerancije, zanimanja pa i eventualne simpatije trebaju sadržavati dodatne elemente kako bi se po težini izjednačili s programatskom formulacijom jednoga nadnacionalnoga ili kvazinacionalnoga kulturnog zajedništva.

Takva zanemarenost suodnosa pa i isprepletenosti kulture i politike zamjerena je Wachtelu i u spomenutom prikazu njegove knjige, a doći će do izražaja i usporedimo li spomenutu nakon 1918. navodno prevladavajuću viziju jugoslavenske sinteze najboljih elemenata pojedinih nacionalnih kultura s nezanemarivom ulogom službene kulturne politike, u kojoj je isprva prevladavala formula o jednom, troimenom i troplemenom narodu Srba, Hrvata i Slovenaca, a od 1929. pa do druge polovice 1930-ih ona o potpuno integralnom, jugoslavenskom narodu.

E sad, iz čega bi imala proizaći autorova »serbocentričnost«? Prije svega, iz same podjele na odjeljke. Nakon kraćega uvoda, naime, slijede odjeljak »Kulturni život u Hrvatskoj«, potom »Kulturna scena u Sloveniji« te, naposljetku, onaj naslovljen »Srpska kultura tijekom rata«. Osim što su Hrvatska i Slovenija za ono vrijeme nepostojeći, konstruirani nazivi – što samo po sebi i nije neprihvatljivo – odmah se može uočiti da Bosna i Hercegovina te Crna Gora vlastite odjeljke nisu dobile, premda su, za razliku od prve dvije, već i u ono doba bile stvarne (južnoslavenske) zemlje.

Istodobno, odjeljak o srpskoj kulturi posvećen je i kulturi na tlu Kraljevine Srbije, uključujući donekle razdoblje okupacije, i srpskim autorima u izbjeglištvu, i Aleksi Šantiću, koji je tijekom rata ostao živjeti u Mostaru, i Milošu Crnjanskom, austro-ugarskom vojniku koji je tijekom rata objavljivao u *Savremeniku*, i, naravno – kako kaže Wachtel – najvažnijem

¹²⁶ Ante Kovač, *Impresije iz jedne epohe. Kroz zemlje i gradove*, Komisiona naklada Hrvatskog štamparskog zavoda d. d., Zagreb, 1923., str. 69.

od svih srpskih pisaca toga doba, Ivi Andriću.¹²⁷ S iznimkom Tugomira Alaupovića i Ivana Evanđelista Šarića, ovlaš spomenutih uz zagrebačke časopise, nigdje u cijelom tekstu nije spomenut nijedan drugi autor iz Bosne i Hercegovine, uopće nijedan s Kosova ili iz Makedonije, a od onih iz Crne Gore – koja, dakle, poput Bosne i Hercegovine, i nije obrađena kao zasebna zemlja – spomenut je jedino vladika Njegoš, pri čem je *Gorski vijenac* označen kao »srpski spjev«.¹²⁸

Drugim riječima, prema Wachtelovoj razdiobi teksta koji bi sukladno naslovu valjda trebao govoriti o kulturi u »južnoslavenskim zemljama« 1914. – 1918. postojala je široko shvaćena srpska kultura te niz hrvatskih i slovenskih književnika, ali ne i slovenska te hrvatska kultura, već samo kulturna scena odnosno kulturni život u »Sloveniji« i u »Hrvatskoj«.

Zapravo, odjeljak o kulturnom životu u Hrvatskoj odnosi se isključivo na kulturni život kraljevina Hrvatske i Slavonije, bez Istre i Dalmacije, koje su prisutne tek posredno, kao nespomenuti zavičaj umjetnika poput Milana Begovića, Ivana Meštrovića, Vladimira Nazora, Viktora Cara Emina i Eme Božičević.

Prvi pokazatelj što ga se pritom analizira – u pododjeljku »Kazališni život« – jest repertoar Zemaljskoga kazališta u Zagrebu, i to isključivo u ključu tematske uvjetovanosti ratnim zbivanjima, bez ijednoga glumca, i s Josipom Bachom kao jedinim spomenutim redateljem.¹²⁹ Kako kaže Wachtel, kazališna je uprava – sasvim prirodno – tijekom rata nastojala balansirati između otvoreno domoljubnih (prohabsburških), neutralnih pa i potencijalno oporbenjačkih predstava, što je proizlazilo već i iz nužne državne subvencije. Kontroverze su se, kaže, uglavnom uspjele izbjeći

¹²⁷ U jednoj od bilježaka autor napominje da je Andrić rođen u rimokatoličkoj obitelji te da su mu početna književna i kulturna nagnuća bila vezana uz Zagreb.

¹²⁸ Ipak, upozorivši na to da je nacionalno buđenje u Makedoniji počelo potkraj 19. stoljeća, Wachtel napominje da nije uspio otkriti nijedno relevantno zbivanje vezano uz makedonsku kulturu 1914. – 1918.

¹²⁹ Wachtel, op. cit., str. 195-197.

prikazivanjem dramskih i opernih djela hrvatskih ili stranih autora nepovezanih s ratom (u prve ubraja i Begovićeve *Laku službu*), pri čem – dodaje u bilješki – mrtvi ruski i francuski pisci nisu bili zazorni.

Najočitija je iznimka, prema njemu, bila izravno prohabsburška, već spomenuta opera *Za kralja i dom Đure Prejca* – kako kaže – dvojbena remek-djelo malo poznatoga hrvatskog skladatelja, milosrdno povučeno s repertoara nakon 23 izvedbe 1914. – 1917. Istodobno, nastavlja Wachtel, iako nijedno od prijepornih djela nije sadržavalo izravne aluzije, neka su bila interpretirana i kao osuda službene militarističke politike te promicanje južnoslavenskog jedinstva. Zadržavši se posebno na burnoj recepciji *Lizistrate* početkom 1915., »određeni stupanj jugoslavenskog nacionalizma« uočiti će tako u Konjovićevoj operi *Vilin veo*, izvedenoj od 1917., koju kao spoj srpske narodne pjesme i wagnerijanske tehnike naziva tipičnim predstavnikom »sintetskog jugoslavenstva«. Naposljetku, u znatno kraćem osvrtu na repertoare osječkoga i varaždinskoga kazališta zaključit će da je njihov program bio još manje sklon avanturističkim ispadima.

Sljedeći pododjeljak Wachtel je posvetio likovnim umjetnostima u Hrvatskoj, no jedina njegova tema djelatnost je Ivana Meštrovića, od kontroverzne rimske izložbe 1911. do londonske izložbe 1915., kada je već bio član emigrantskoga Jugoslavenskog odbora. Kako se može uočiti, i taj je njegov izbor uvjetovan autorovom usredotočenošću na jugoslavensku sastavnicu, umjesto na doista empirijsko istraživanje kulturnog života 1914. – 1918.¹³⁰ Atribuiran kao vodeći hrvatski slikar toga razdoblja, spomenut je, doduše, i Tomislav Krizman, ali u prethodnom pododjeljku, u vezi s kazališnom scenografijom.

Odjeljak o književnom životu¹³¹ započinje pak prilično hrabrom tvrdnjom kako se taj, čini se, odvijao »više-manje« ignorirajući ratna zbivanja, s iznimkom mobilizacije pojedinih pisaca. Poimence su pritom

¹³⁰ Op. cit., str. 197-198.

¹³¹ Op. cit., str. 198-202.

spomenuti Galovićeva smrt te Krležin boravak u vojsci, a za već spomenutoga Kneževića, pisanoga uporno »Knežović«, netočno je navedeno kako je poginuo na bojištu. Kako sam i sam drugdje istaknuo, Kneževićev opus zasigurno zaslužuje određenu pozornost, ali uz istodobno ispuštanje tolikih drugih imena neopravdano je za nj reći da je bio »promising young prose writer«.

Kako bilo, odjeljak se nastavlja analizom *Savremenika*, za koji Wachtel napominje da je uoči rata bio vodeći hrvatski književni časopis, liberalnih i unitarističkih pogleda, koje je zbog ratne cenzure tek rijetko mogao otvoreno iznositi. Treba li »unitarističke poglede« ovdje shvatiti u smislu kulturnoga ili političkoga jugoslavenstva nije sasvim jasno, jer Wachtel u nastavku navodi svega dvije zabrane pojedinih tekstova – onu Tucićeve drame *Osloboditelji*, u kolovozu 1914., i onu Kneževićeva memoarska ili kvazimemoarska fragmenta *Ratni adagio* 1915. Prema Wachtelu, to je bio razlog da se časopis do daljnjega ograniči na objavljivanje tekstova iznimno visoke književne vrijednosti, ali ne-vojne i ne-nacionalističke tematike (*non-military and non-national themes*). Ni ove zabrane, na žalost, nisu dovedene u vezu s razinom cenzorskih zahvata u drugim zaraćenim državama, prema kojima bi – sve je više istraživačkih naznaka, a neke smo već i spomenuli – tiskovna cenzura na tlu Hrvatske i Slavonije i prije nespornoga njezina ublažavanja 1917. mogla ispasti ili začudno nesposobna, ili začudno liberalna, ili, vjerojatnije, ponešto od obojega. Tucić, čija je drama tematizirala Drugi balkanski rat, naime, još od prije rata živio je, revoltiran, u Parizu i Londonu, uključivši se ubrzo u rad Jugoslavenskog odbora, a inkriminirani Kneževićev tekst, za razliku od onih koji su mu i prije i poslije bivali objavljeni, nije tematizirao ni najuvjetniji oblik jugoslavenstva – razlog njegove zabrane najvjerojatnije leži u tomu što jednim dijelom prikazuje posljednje trenutke austro-ugarskoga vojnika osuđenoga na smrt a da se uopće ne razjašnjuje u čemu je bila njegova krivnja, pri

čem je šaljivi komentar jednoga narednika očito trebao ilustrirati dehumanizaciju ratnika.¹³²

Daljnju, nešto kraću raščlambu autor je posvetio *Hrvatskoj prosvjeti*, za koju kaže da je bila bliska klerikalnim krugovima, i, dakako, prohabsburška. Premda u njoj nisu objavljivali važniji pisci, osim u samom Zagrebu – nastavlja – imala je širok krug suradnika u manjim gradovima. Sadržajno gledano, njezini su se književni tekstovi u većoj mjeri odnosili na rat, objavljujući mnoštvo pobudbenih pjesama poput *Hrvatskih junaka* Jovana Hranilovića. Iz Wachtelovog izbora riječi može se naslutiti da, nasuprot jugoslavenskom, taj tematski kompleks ne cijeni, a zacijelo i ne drži naročito utjecajnim, no za razliku od Šicelova suda (»stranačko glasilo«) književni mu značaj toga časopisa nije nimalo upitan.

Kako bilo, godina 1917. i za Wachtela je u znaku liberalizacije kulturnog života, što se – među ostalim – odrazilo u objavi *Hrvatske rapsodije* (*bleak anti-war story*) te, naročito, pojavom raznih manifestacija neskrivenoga jugoslavenskog karaktera, poput obilježavanja 60-godišnjice JAZU, spomenuta Vojnovičeva jubileja te početka izlaženja *Hrvatske njive* i, najutjecajnijega – kaže – od svih, *Književnoga juga*, u čijem je manifestu Niko Bartulović izložio »gradualističku, sintetičku jugoslavensku filozofiju«, privukavši navodno najbolje pisce svoga doba. Manje mu je bitna, ali zanimljiva pojava jednoga od prvih feminističkih časopisa u južnoslavenskim zemljama, *Ženskoga svijeta* Zofke Kveder.

Ipak, nastavlja Wachtel, čak ni 1918. vlasti u Zagrebu nisu dopuštale baš sve oblike jugoslavenske simpatije, o čemu svjedoči zabrana javnoga obilježavanja 100. obljetnice Preradovićeve rođenja, planiranoga od navodno tada već preorijentirane *Hrvatske prosvjete*.

¹³² Usp. Hameršak, »Pogled u život i djelo Branimira Kneževića«, str. XIII. Zanimljivo je da su do danas sačuvani zaplijenjeni korekturni otisci obaju tekstova, Tucićeve u zagrebačkoj Gradskoj knjižnici i Kneževićeva u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici.

Govoreći pak o književnim monografijama, autor ponavlja uopćenu tezu iznesenu uz ranije spomenute časopise, kako se o ratu, ako se već tematizirao, uglavnom pisalo prohabsburški (*as was the case with journal publications, books about the war tended to be pro-Habsburg*), što se potkrepljuje navođenjem dvaju djela Rudolfa Franjina Magjera i Pere Dupora, bez daljega ulaženja u krajnje raznolike nijanse koje je, primjerice, na sočanskom bojištu takva jedna nominalno prohabsburška nastrojenost mogla poprimiti. Većina objavljenih knjiga, uključujući prijevode Britanca Dickensa i Francuza Zole, napominje Wachtel, s ratom nije imala nikakve veze.

Nakon detaljnije analize onoga što su tijekom rata objavili Nazor i Krleža (drugdje nezaobilazni ekspresionizam, Donadini, Šimić i njihovi časopisi ne spominju se), posljednji pododjeljak cjeline o Hrvatskoj tijekom Prvoga svjetskog rata Wachtel je posvetio onomu što naziva popularnom kulturom.¹³³ Riječ je, poglavito, o kulturi glavnine hrvatskoga građanstva (*bourgeois population*), koja – tvrdi – nije hodočastila u kazalište niti čitala književne časopise, već je, »čini se«, prednost davala kinematografiji. Nakon opširnih navoda o broju, oglašavanju, posjećenosti i programima zagrebačkih kino-dvorana, autor upozorava na početke lokalne proizvodnje igranih filmova (*Brcko u Zagrebu*), dovodeći popularnost *Matije Gubca* u vezu s konotiranom borbom za južnoslavensku neovisnost, čemu bi navodno trebalo pripisati i zabranu njegovog prikazivanja u Ljubljani početkom 1918.

Cijeli svoj tekst Wachtel završava decidiranim zaključkom kako se tijekom Prvoga svjetskog rata i kulturno i političko jugoslavenstvo u toj mjeri razvilo da je ideju ujedinjenja u zajedničku državu prigrlila većina obrazovanih južnih Slavena, uključivši i mnoge koji su ranije bili prohabsburški nastrojeni. Premda oprezno upozorava kako je teško procijeniti u kojoj je mjeri osjećaj jugoslavenskoga jedinstva zahvatio mase, naročito seljačke, ipak će istaknuti kako u prilog njegove raširenosti među pukom govori mnoštvo vrela (*a great deal of evidence*). Jedino koje će

¹³³ Wachtel, op. cit., str. 202-203.

citirati, međutim, posredno je prepričavanje navodno zaplijenjenoga pisma generala Sarkotića iz kolovoza 1918., u kojem se međutim nije govorilo o jugoslavenstvu već samo o ujedinjenju sa Srbijom – zamislivom, dakako, i uz zadržavanje hrvatske posebnosti – a nejasno pritom ostaje i na koga se odnose pojedini postotni udjeli, naime na cjelokupno ili samo na »hrvatsko-katoličko« stanovništvo pojedinih zemalja.¹³⁴

Kako bilo, iako se ne osvrće na one izvore u kojima se umjesto širega ujedinjenja govori o proglašenju samostalne »hrvatske republike«, niti – primjerice – na znamenite zagrebačke ulične prosvjede 5. prosinca 1918., i sam Wachtel istaknut će da »jugoslavenska nacionalistička euforija nije dugo trajala«, što će se – prema njemu – očitovati i 1920., izbornim uspjehom »populističke« Radićeve stranke.

ZAKLJUČAK – PREMA HRVATSKOJ PERSPEKTIVI

Koliko god njegove interpretacije prečesto bile redukcionistički zaoštrene, posebice u pogledu iznalaženja jugoslavenskoga sentimenta i ondje gdje ga najvjerojatnije nije bilo, ili barem ne u toj mjeri, Wachtelov odnos prema Austro-Ugarskoj i hrvatskom kulturnom životu u njezinim okvirima ipak je uvelike slojevitiji od pristupa u raščlanjenim povijestima hrvatske književnosti. Kako smo vidjeli, uočava on među književnicima ne samo ideološko-političke, nego i svjetonazorske razlike, priznajući određene estetske kvalitete ne samo liberalnim nego i katoličkim krugovima, a iako se ne bavi pučkom kulturom odnosno književnošću, barem

¹³⁴ To Sarkotićevo pismo, navodno zaplijenjeno, objavio je 1920. Milovan Grba u knjižici tiskanoj u Zagrebu, a sadržaj mu Wachtel prenosi pozivajući se na rad Dimitrija Djordjevica, objavljen 1992. u zborniku *The Columbia History of Eastern Europe in the Twentieth Century*. O pismu, Grbi i knjižici usp. Hameršak, *Tamna strana Marsa*, str. 263.

dijelom zahvatio je onu popularnu. Slično tomu, uvažava on u određenoj mjeri i mogućnost evolucije pojedinih nositelja kulturne djelatnosti, a ni jugoslavenska ideja nije za nj isključivo vezana uz raspad Habsburške Monarhije.

Sažmemo li sve dosad izloženo, moglo bi se zaključiti da, nasuprot uočenim tendencijama, utjecaj kulturnoga i političkoga jugoslavenstva na zbivanja Prvoga svjetskog rata ne bi trebalo precjenjivati, ali isto tako niti podcjenjivati, već nastojati odvagnuti raznolike njegove pojavnosti, imajući naročito na umu razvoj od 1914. do 1918. Među ostalim, jugoslavenstvo je – ili ono što se takvim nazivalo – već i na kulturnom polju variralo od prepoznavanja jezične bliskosti, preko poticanja uzajamne književne komunikacije pa do neke vrste zajedničke kulture, koja se, očito, mogla doživljavati i kao više ili manje kreativna kombinacija postojećega, i kao nešto sasvim novo. Drugim riječima, kao jedan više-manje otvoreni agregat nejasnih granica, kao nešto strukturiraniji sustav, kao Wachtelova nadnacionalna, ali i kao – da tako kažem – neonacionalna tvorevina. Na tijesno povezanom političkom planu, dakako, oblici mogućega ujedinjenja zamišljali su se na razne načine, pod jednom ili drugom dinastijom, u republici, asimetrično, kao proširenje jedne ili druge države, ravnopravno, pod srpskom ili hrvatskom dominacijom, kao dobro po sebi, ili kao manje zlo, kako bi se izbjegla podjela znatnoga dijela teritorija između Italije i Srbije.

Na isti način, raščlaniti bi valjalo i sve »prohabsburške« opcije, jer i Monarhija se mogla gledati – i gledala se – na mnoštvo različitih načina, u odnosu povratne sprege s raznim drugim čimbenicima, s višestruko nejasnim prijelazima između hrvatskih i jugoslavenskih zamisli te što centripetalnih što centrifugalnih učinaka željene trijalističke reforme. S obzirom na to koliko je ljudi bilo mobilizirano, ne smije se pritom zaboraviti da su vojnici na bojištu, daleko od kuće i uopće od civilnih načina komunikacije, u velikoj mjeri živjeli u jednom izdvojenom svijetu, pa i s uvelike drukčijom hijerarhijom potreba a onda i vrijednosti.

Dakako, tadašnja upravna razdjeljenost hrvatskih zemalja – ne samo u smislu nacionalne integracije, nego i podvrgnutosti kulturnoga života različitim pravnim režimima – nešto je što i u analizi mora doći na izražaja, ne samo u istraživanjima ratne cenzure, nego i drugih mehanizama državnoga uplitanja, od školstva do autorskih prava.

Osim Zagrebu, pozornost bi pritom valjalo posvetiti i drugim većim centrima, poput Osijeka, Pule, Rijeke i Zadra, koji su zbog svojega narodnosnog sastava, uključujući odgovarajuću kulturnu proizvodnju na neslavenskim jezicima, nekada i intenzivnije participirali u – uvjetno rečeno – općem duhu Monarhije. I *Agramer Tagblatt* i *Die Drau* nezaobilazne su kulturne činjenice hrvatskoga korpusa, ma koliko se ne uklapali u pojedine pojednostavljene predodžbe.

Hrvatska sastavnica Bosne i Hercegovine, tadašnje zapadne i južne Ugarske, te – odvojeno – brojno prekooceansko iseljništvo, sa svojim više-manje autonomnim kulturnim životom, dodatan je istraživački izazov. Primjerice, kao austrijski ili ugarski državljani, hrvatski iseljenici u Americi bili su, s jedne strane, pozivani na službu u habsburškim oružanim snagama, ali i na pristupanje u jugoslavenske dobrovoljačke postrojbe. Mnogo Hrvata nastanjenih u Kanadi bilo je, štoviše, tijekom rata internirano u logore. Deseci tisuća ratnih zarobljenika proveli su po nekoliko godina u Rusiji, kao svjedoci, suputnici ili sudionici tamošnjih revolucija. U takvim uvjetima, jasno je da su na ionako raznolike kulturne predodžbe utjecali i faktori kojih u domovini nije bilo.

Posebno je područje kulturnih veza, u kojemu se nakon onih s bivšim jugoslavenskim okvirom pozornost polako stala posvećivati i gradovima poput Sofije ili Praga. No, razmjena je do 1918. postojala i s drugim gradovima Austro-Ugarske, ne samo prema Beču ili Budimpešti, nego i s Trstom, Pečuhom, Grazom, Lavovom, Černovicama, Krakovom i sl. Slijedom izloženoga, povrh neprijeporne participacije hrvatskih zemalja u nekoj vrsti kulturnoga (jugo)slavenstva, produbljenijim istraživanjima vjerojatno bi se mogao u većoj mjeri negoli je to bilo dosad detektirati i

nezanemariv kulturološki supstrat stoljetnoga ugarsko-hrvatskoga odnosno habsburškoga okvira, nazvali ga esterajherskim, kakanijskim, srednjoeuropskim ili nekim možda primjerenijim nazivom.

O značenju proučavanja ne samo visoke, nego i popularne te pučke kulture zacijelo je već dovoljno rečeno. No, to ne bi trebalo primijeniti samo na književnost, nego i na likovnu te glazbenu umjetnost – prizori bojišta, pojedinih časnika i vojnika nevjerojatno su često tematizirani i u fotografiji i u slikarstvu,¹³⁵ a orkestri i zborovi pojedinih pukovnija snimili su 1914. – 1918. brojne gramofonske ploče, dosad poznate zahvaljujući individualnoj inicijativi; izvornu simfonijsku pjesmu *Soča*, nadahnutu tamošnjim borbama, skladao je pak Lujo Šafranek Kavić (poznata nam je kritika njezine izvedbe u Beogradu početkom 1918.). Ma koliko nam u cijelosti bila neuhvatljiva, zacijelo još nije nemoguća ni barem djelomična rekonstrukcija usmene kulture, isto kao ni evidencija uništene ili zaboravljene spomeničke baštine, koja je dobrim dijelom bila povezana s manjim lokalnim zajednicama.

Uglavnom, osvrnemo li se na raznolika, toliko protejska poimanja kulturne povijesti, čini se da nema metodološke alatke koja se ne bi mogla uspješno primijeniti – jasno, pod uvjetom oprezne uporabe, bez odviše širokih poteza. U tom kontekstu, prividno homogena hrvatska perspektiva, za čije su se monopolno određenje, vidjeli smo, otimala najmanje dvije kulture pamćenja, zapravo se cijepa u cijeli niz nešto nižih subperspektiva – i tako dalje, ovisno o mjestu, vremenu, pa i sasvim individualnom nagnuću. Zadaća kulturnoga povjesničara zacijelo bi bila pokušati prikazati barem one najvažnije, njihov razvoj i grananja, imajući na umu sve naknadne distorzije te mogućnost da su o ponekima ostali tek posredni tragovi, ili čak da nikakvih tragova više nema.

¹³⁵ Usp. vrijedne izložbene kataloge *Dadoh zlato za željezo*, Hrvatski povijesni muzej, Zagreb, 2011. i *Slike Velikoga rata*, Hrvatski povijesni muzej, Zagreb, 2014.

AN OUTLINE OF AN APPROACH TOWARDS CULTURAL HISTORY OF THE WORLD I WAR FROM THE CROATIAN PERSPECTIVE

Abstract

Following a summary of the general tendencies in the 20th century praxis of cultural history, author exposes the main tenets of cultural memory as proposed by Maurice Halbwachs and Jan Assman. Using Samuel Hynes' (1990) and Leonard V. Smith's (2001) revisions of the work on British cultural history of the First World War by Paul Fussell (1975) as a methodological guideline, at least two competing narratives («myths») concerning Croatian First World War perspective are detected.

One of the them, stating that participation in the great conflict was yet another case of Croatian soldiers dying in battles waged for »foreign interests« and even contrary to their own – which were supposed to coincide with forming an independent Yugoslav state – was, of course, publicly dominant in the 1918–1941 and 1945–1990 period, and is still highly influential even today.

Another was rather more elastic, being active in the pre-1918 period, and, to a degree, from 1941 to 1945, after 1990 and among Croatian political emigrants. The central point of this narrative was based on the »traditional Croatian military virtues« paradigm, which in fact had much in common with the real situation of Croatian First World War soldiers being mostly illiterate, and therefore immersed in the oral epic culture, including its notions of fidelity, honour and revenge, tuned with the Franz Joseph's position in the summer of 1914. Even when the Habsburgs were no longer respected, it seems that the point of personal honour, meaning fighting to the death, was more persistent, being only slowly replaced by the more rational notions of interest, finally even including desertion. However, within that narrative, the notion of interest was, at least among the educated, present since 1914 or 1915, as the Serbian and Italian campaign were, at least partially, seen to correspond with Croatian national interests.

Of course, in reality, as the war progressed accumulating the strain, and as the final defeat was approaching, this two sets of attitudes were modified, and in-

terwoven to a significant degree, which is also true for the present state of affairs in Croatian historiography and public domain.

But, as when speaking of global picture, narratives etc. individual agency tends to be neglected, several paragraphs are dedicated to the proponents of the biographical turn in social sciences and humanities, containing a critical appraisal of the approach advocated by Gergely Romsics (2006). Therefore, apart from insisting on the study of all the social levels of culture, including popular and oral one, in connection to the First World War, the author gives various examples on the curious representations of the enemy but also of the ill-fate of Habsburg soldiers and even war-causes and war-goals, noted in literary periodicals, newspapers, books and even propaganda publications, even prior to the liberalization of 1917, attesting – as it seems – to the comparatively low level of state intervention on the territory of Croatia-Slavonia.

The next chapter, dedicated to the relations between cultural and literary history, contains an analysis of the five renowned Croatian national literary history manuals (by Slavko Ježić, 1944, Ivo Frangeš, 1987, Dubravko Jelčić, 1997–2004, Slobodan Prosperov Novak, 2003, Miroslav Šicel, 2005–2007), namely their treatment of the First World War. Apart from some differences, all authors except Ježić treat the First World War from the Croatian perspective as totally absurd, waged only for »foreign interests«, thus following the path of interpretation within the framework of the first narrative, by far most influentially laid down by Miroslav Krleža.

After that, a critical appraisal of Andrew Wachtel's short cultural history of South Slavic lands 1914–1918 (1999) is made, judging it to be an interesting, relevant but also seriously flawed overview, primarily because of its centeredness on vaguely defined cultural yugoslavism, notwithstanding the political context.

Finally, author lists possible themes for the future research in cultural history of the First World War from the Croatian perspective, proposing its liberation from the monopolization of the aforementioned two narratives. In his opinion, the Croatian perspective should be taken as ramifying into a number of lower-level subperspectives, depending on time, place and even – as far as possible – individual choices.